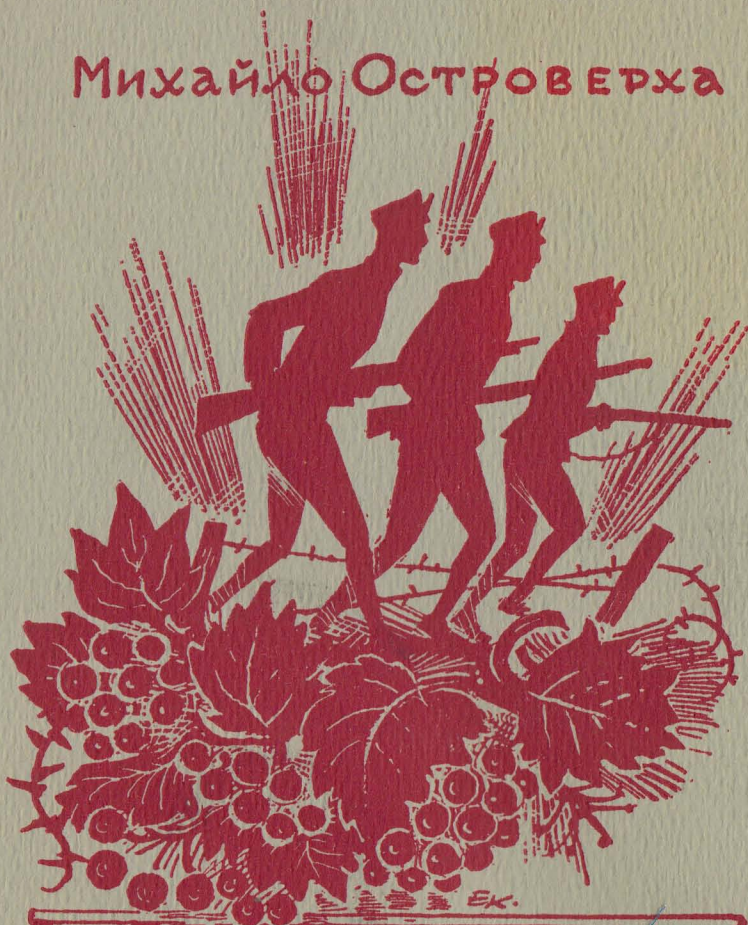

Михайло Островерха

ПРОЗНА
КАЛІНИ

MICHAEL OSTROWERCHA

BOYS LIKE FALCONS

**NEW YORK, N. Y.
1962**

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

ГРОЗНА КАЛИНИ

— В УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ —

**UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
FOUNDATION, Inc.
P.O. BOX 1028
NEW YORK, N.Y. 10276**

diasporiana.org.ua

**НЮ ЙОРК, Н. Й.
1962**

1963

*Всім Дружям УСС, Могі-
канам, на Рідній Землі
і на Чужині суцям —
присягаю.*

Обкладинка й нариси роботи Друга мистця
Едварда Козака.

НАКЛАДОМ АВТОРА

Printed in U.S.A.

.....
*Коник ми ся спотикає,
Сон головку налягає.*

З Н а р. п і с н і.

... Згадаю собі, як це, одного разу, в Римі, зайшов я до церкви Санта Марія дель'Орто, щоб моє грішне серце перед Богом прихилити. Помолившись, став я — згідно з моєю доброю звичкою — оглядати старовинні пам'ятки в цій церкві. Одна з цих пам'яток приловила мою пильну увагу своїм простеньким, але щирим мистецьким помислом. А був це — і є! — саркофаг, у якому лежить прах якогось члена якогось там цеху, — розуміється, з минулих віків. На саркофазі є плоско-різьба, що зображає ангела, який гасить свічку. Біля ж ангела читаю напис: *Vona nocte, mastro Lorenzo.*

Припускаю, — певність бо в цьому випадку тільки в Господніх веліннях! — що й до мене вже може прийти ангел і, згасивши моє серце, може сказати: друже Михайле, кінець!..

То я міркую: поки ще час, сісти й написати цих декілька сторінок моїх спогадів про мою військову службу в рядах Українських Січових Стрільців.

Безперечно, я й не думаю зокрема старатись писати ці спогади так, щоб вони захопили Читача: я ж був собі звичайним, сірим рядовиком-вояком Українського Січового Стрільцтва. І то тим рядовиком, що й тоді, в Українських Січових Стрільцях, не звертав ніякої

уваги на внутрішні скреготи, що називалися „Косаки-Дідушки”, ні на зазіхачів слави. Та ж без скреготів ми — не були б ми! А врешті, такі скреготи в усіх народів бувають! Правда, з тією великою ріжницею, що в інших народів, у їх скрутній хвилині, ці скреготи припиняються, у нас же, в скрутній нашій хвилині, ще більше скрегоче . . .

Отож, кажу: мої спогади будуть нуднаві; не для усіх, але все таки — будуть такими.

Дивлюсь довкола себе й бачу, що з кожним роком наш останній гурт маліє, корчиться; і там, у рідному краї, і тут, на чужинах, маліє! Покидаємо наші становища: кличе нас Справедливий Суддя!

Роки: 1914-1917, Стрий-Горонда-Маківка-Стрипа-Лисоня; і 1918-1921, Львів-Київ — давно за нами. Наші сліди на великому шляху нашої визвольної боротьби, нашу світлу легенду присипас пилюга історії, якій помагають таки наші дрібно-душні люди. Нашу боротьбу з Москвою і з Польщею — одні відсувають у куток забуття, інші ж здирають із неї легенду крові, посвяти, правди. Демократична Польща порозкидала цю нашу легенду на всі чотири вітри, динамітом позривавши дорогі нам могили, в яких лежали тільки прахи наших товаришів, що впали на полі слави; позривала, щоб не бачити цих прикрих для неї і невидгих макбетівських Духів Української Правди. Москві ж прийшло вже легше й лукавіше завдання: мовчазністю і кпинами та, як іще треба — терором убити цю нашу Українську Правду. Або, просто, як подають останні наочні свідки, — важкими плугами московської промисловости сліди по Українських Січових Стрільцях, їхні могили у Львові — заорати!

Згадую цю понуру, сіру, теперішню нашу дійсність і — терплю.

То ж — нехай цей мій спогад ізбільшить іще оту . . . купу макулятури про наші визвольні, кєрвавє змаганнє. — як це каже один із яничарів Москви. Бо, я таки волію бути між великими „макулятурниками”, з друзями з Великого Шляху, ніж між . . . „блатними” типами . . .

**
*

Ще одне. Хай Вш. Читач буде ласкавим до цих спогадів за їх вельми особистий тон. Але, нехай Читач припасує цей „особистий тон” до кожного звичайного УСС. а тоді й читання цих спогадів стане легким, приступним і зрозумілим: усі бо ми, УСС. були молоді, запальні, ідейні; всі однаково переживали наші воєнні радості, смутки, успіхи, невдачі, наші знеслості й пригноблення. Тобто — ці спогади, більше або менше будуть припасовані до кожного УСС особисто.

АВТОР

Виндгем, Н. Й., 2 липня 1960.

**
*

При першому задумі написати ці спогади під наголовком: „. . . Хлопці як соколи!”, це був перший вступ. Потім — цей скіц вступу закинувся, я й забув за нього . . . Та припадково, нишпорючи в старих записках, натрапив я на нього, перечитав його — він зовсім інший від мого новішого вступу! А що я в ньому заторкую . . . Дон Кіхота, то це стає причиною, що й цей вступ іде.

**
*

„. . . *verweile doch, du bist so schön!*”

W. G ö t t e.

Хто його зна! Може й удасться мені схопити й накреслити те, що — як бачимо нині — мигнуло перед

нашими очима душі й серця та й луною понеслось по всій Україні!

Нині — й ця луна, що вмлівіч засяла, цей наш найцінніший у цім столітті відгомін, Москва з нашими ступайками зовсім приглушила. А це ж були великі, постійно знеслі дні: від Кайзервальду, літо 1914, до 31 жовтня 1918, від 1 листопаду 1918 до квітня 1920.

Як візьму цілість: Українські Січові Стрільці та їх ідея, то я ніяк не можу відмовитись від стрімкого — бо літературно-філософічного — порівнання: Міґуель Сервантес ді Сааведра: Д о н К і х о т. Вже ж сам зародок, ідея, обставини створення цього героя мали справді вельми яскраве тло! Сервантесові, в тюрмі, — куди він попав можна сказати безглузно! — дають формуляр, щоб написав він до Його Величності короля прохання, аби його звільнили з тюрми. А він же, саме на цьому формулярі, в тюрмі, починає творити свого неповторного Дон Кіхота!

Цей „Лицар — сумної постаті”! „Дон Кіхот — худий, обличчя оливкового коліру продовгасте й кістляве, убезпечене бідним заржавілим панцером; Дон Кіхот — великий, стрункий, що здалеку зорить за появою якоїсь нової героїчної пригоди; Дон Кіхот — відданий справі кавалір і поет, завжди готовий посвятитись, що не тратить свого часу, як ті „каваліри дворяки” на блискучих дворах, а мірить землю власними стопами, спить на твердій землі, приглядається сходові сонця, мріє про недосяжну красу...” В порівні його чистого серця, що горить лиш до найзнесліших висот духа, він і не бачить, що його дульчінея, — перед якою він, ізсівши з коня, припадає на коліно з лицарським поклоном, — є круглолиця ще й із плескати́м носом.

Дон Кіхот бере участь у бою під Лепанто, де, під духовим проводом Папи св. Пія V, Європа була тоді

врятована перед заливом півмісяця. Дон Кіхот міг би був і не піти в той бій: того ж дня був хорий! Але, для нього, втрачати цю нагоду слави, це те саме, що втратити все життя! І він пішов у цей бій, і був у ньому поранений, і ця рана „славна, наче зірка"! Так думав він. Був певен, що уряд Його Величності католицького короля висловить йому признання! Але — це все омана! Проте, вигідну, міщанську, всюдиприятну вигоду, реальний підхід до життя, дрібничковість — Санча, відкидає Дон Кіхот.

Присадкуватий, повновидий, пузатий Санчо, на голярську тарілку каже, що це ж таки голярська тарілка, а Дон Кіхот стоїть твердо на своєму, що це — лицарський шолом. Санчо каже, що вітряки, це ж тільки вітряки, а Дон Кіхот стоїть твердо при своєму, що це — кольона великанів. Не диво, що, інколи, Дон Кіхот виходить із себе й колінами місить Санча: щоб оборонити свої твердження! . . .

. . . Дещо довше зупинився я на цьому милому, трагічному герої, щоб зрозуміти і підкреслено показати: . . . Українських Січових Стрільців.

АВТОР

Бронкс, 7 жовтня 1959.

ВІДГОМІН СТІЛУ В САРАЄВІ

*„Pitié pour nous qui combattons toujours
aux frontières
De l'illimité et de l'avenir”.*

G. Apollinaire: „Jolie rousse”.

Серпень, 1914.

Втихли жайворонки — відлетіли.

Простори Поділля ще сповнені відгомонам їх співів і гарячою тугою сонця по них.

Перепливають білі хмарки й синяву неба набрякають.

На полях пахнуть медом гречки, що досягають, вівса, що сухо у вітрі шумлять, кукурудзи, що з дивним поспіхом щось шепочуть-шелестять, а коноплі нуднаво дихають. І полукіпки, — яких щораз то менше, — скошених чи зжатих пшениці й жита, мовчазно сонце пють. І — стерні! Куди оком глянь — стерні! Та й стрикотіння — наполегливе, безперервне, тужливе — коників стрибунців. А по стернях — табунами, з поля на поле, літають шпаки. В лісах і в горах передираються деркачі з довбаками, а на дубах дикі голуби не перестають воркувати.

В повітрі зависла лиховісна змора відгомону червненого стрілу в Сараєві, жертвою якого упав австрійський престолонаслідник архикнязь Франц Фердинанд і його дружина.

В місті Бучачі відбуваються великі маніфестації на вірність Австрії й цісареві Францові Йосифові I та готовість іти на бій за них проти Москви!

Ця маніфестація — як розказує мені один із моїх приятелів бучаччан, д-р Михайло Гузар — була справді казочною для Бучача подією! Похід провадив заступник інспектора міської поліції, Жид, — чи не Бретфельд? У цім поході брало участь до 60% Жидів, а решта — всякого „калібру” християни. На переді несли портрет цісаря Франца Йосифа I. На команду провідника походу щораз вибухала хвиля окликів: „Нєх жеє наш цісарж Францішкі!” А за цим окликом зривався однотайний спів: „Боже, спірай, Боже, ухронь нам цісаржа і наш край!”

Були й промови. Найголосніша ж була з тієї галерії у ринку, де тоді була аптика, біля сходів, що з ринку виходять на вулицю колійову. Хто, і що говорив — нічого з того у моїй пам'яті нині не залишилося.

Воснними настроями запалювалися усе більше й більше — усі. А ми, юнаки, що то їм море по коліна, — найбільше. Можна сказати за моїм молодшим приятелем Ігорем Антоничем — серця наші в руках ми тримали! І читали ми маніфест нашого цісаря до своїх народів! І то вперше, і вдруге, і втретє читали його. А було що читати! Це ж сам цісар закликав до нас у нашій же мові: „Русини-Українці!” Кликав нас цісар боронити нашу батьківщину. Яка ж це була батьківщина, — для нас, юнаків! — у нашому тоді розумінні? Для загалу — може це була й Австрія. Для нас же — молодого покоління, що вже знало і смерть Марка Каганця, що вбив його польський у австрійській службі жандарм у селі Коропець, повіт Бучач, під час баденівських виборів; і смерть Намісника Галичини графа Андрія Потоцького, з руки Мирослава

Січинського; і смерть Адама Коцка за український університет у Львові в боротьбі з Поляками; і, врешті, величня маніфестація у Львові всіх Українців Галичини, з нагоди 100-их роковин народин Тараса Шевченка, — у якій то маніфестації брав участь бориславсько-дрогибицький курінь УСС, із крісами, під командою сотника Клима Гутковського; — і під час цієї маніфестації й понеслась у світ вістка про стріл у Сараєві: ця батьківщина була тільки Україна! Розуміється — щиро сказати — меж, границь тієї України, наприклад: я, 16-літній юнак, ніяких собі тоді не ставив. „Апетит експансії” у такого безкритичного на селі юнака був безмежний! А цей апетит був виявом реакції на польський, у Австрії, гнет. У школах, так званих: утравістичних, а розуміти треба: польських, не вчили про Україну так, як із українського становища треба було вчити. Ще найбільше знав я про Україну, як про Русь-Державу, від мого інструктора з часів народної школи — Янка Луціва, який оповідав нам, мені й мійому ровесникові, а його, Янка, наймолодшому рідному братові, цікаві фрагменти з нашої рідної історії. А я, під час його викладів, із якоюсь дивною тугою, споглядав на картину, — що висіла на стіні у його хаті, — нашого маляря Турбацького: „Хрещення Руси в Києві” та „Посли від Папи Іннокентія IV у короля Данила”. Янко ж із запалом оповідав нам про Русь-Україну, про князів, про гетьманів, про козацтво. Мені таки до нині вперто здається, що саме ці лекції й були першою і правдивою основою моєї національної свідомости.

Отож, знав я одно: йти на війну й битись за Україну!

Мобілізація проходила повним ходом. Усе кипіло. Переповнені поїзди везли цих оборонців Австрії на захід. Зі співами вояків, із плачем батьків, сестер і мо-

лодих жінок, із прощальними сільськими промовлюваннями — відїжджали ці сумні поїзди.

ОРГАНІЗУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У БУЧАЧІ

В цій метушні виринула справа: організувати нашу молодь у рядах Українських Січових Стрільців. Це, тоді, у 1914 році, у нашому національному житті була голосна подія у Галичині, де вже від 1911 року існували, одно по одній поставши, такі організації як „Січ”, „Соколи”, „Українські Січові Стрільці” і „Пласт”. Наші молоді інтелігенти Бучача, зустрічаючись із собою, зокрема ті діяльніші, як І. Балюк, О. К., Ф. Свістель, О. Марків, М. Гузар та ін., обговорювали справу: організація Українських Січових Стрільців. „Безперечно, — як каже М. Гузар, — що й у Бучачі, повітовому місті, мусів існувати відповідний громадський комітет; бо ж і гроші на ціль цієї організації збирали між нашим громадянством. Врешті, перед нашим виступом із Бучача, Ф. Свістель виплачував нам, тим, що зголосились до Стрільців, по декілька корон на особу. Виходило б — був він скарбником цього комітету”. До цього комітету належав, либонь, і З. Носковський, який у тому часі був адвокатським конціпентом у д-ра Бачинського у Бучачі. Напевно належав до цього комітету й Н. Н., бо ж був він командантом цих рекрутів, що зголосились до Стрільців, він і вправляв ними в саді своїх тестів, визичивши для них декілька старих крісів у місцевій жандармерії. Декілька днів пізніше, як уже цих охотників назбирався більший гурт, перевели й бранку: цих охотників оглянув лікар д-р Біненвальд, той вельми чесний, шляхетний та доброго серця і нелстивий Жид, який згинув за часів Гітлера. Розуміється — усі новобранці, після лі-

карських оглядин, були „здатні”. При цих оглядинах був приявний і командант цього гуртка охотників, п. Н. Н. А треба знати, що не всі ці молоді охотники були заможні, а що були діти господарські, то не хотіли виступати в похід без шеляга в кишені. То, вже в останній тиждень перед вимаршем, пішли ще на жнивну працю на панські лани, біля с. Озерян. І там, ці молоді студенти і студентки, працювали від понеділка до суботи — останньої перед приходом Москалів до Бучача. Один із цих женців, д-р М. Гузар, іще нині чваниться, що за весь тиждень заробив шість корон. Працюючи на лані, вони бачили, як цілі валки, військо й обози, посувались гостинцем на захід. А що не були ще практичні в військовому ділі, то й не розуміли того, що це вже був відступ.

..У суботу вечором, — оповідає д-р М. Гузар, — прийшовши з роботи на лані до Бучача, ми застали в місті повно війська, гармат, кінноти й піхоти. В себе в хаті застав я записку: „Завтра ранком відходимо. Збірка — на таким то місці”. Досвітком, прокинувшись і попрощавшись із родиною, я пігнав на означене місце збірки. Тут застав я цілу „банду” Стрільців із чортківщини. Вони, „чортківці”, розказували, що коли вони вирушали з Чорткова в похід, тоді вже було круто й небезпечно. Біля Джурина здігнали їх козаки, але вони, ці наші охотники, завдяки щасливій обставині, що австрійська стежа прогнала цих козаків, вирвались із матні. А мали ці „чортківці” з собою чи не два фльоберти і декілька шабель на . . . шнурках. І так, ми — Бучач і Чортків — під командою нашого п. Н. Н., і з чортківським „штабом”, подались через с. Порхову на Нижнів. Там при австрійських кухнях — „фаркіхах” — підкріпились і, захопивши ще вантажний поїзд, поїхали на Станиславів. Тут наш командант,

п. Н. Н., передав нас команді Українських Січових Стрільців. Звідси, на третій день ранком, під командою Дмитра Вітовського, разом із станиславівцями, пішки вирушили ми на Калуш. Господи! як згадаю, що це за банда йшла! Це ж йшло кілька соток правдивіських голодранців розбивати московські кайдани! Зустрічні люди лиш головами похитували!”

Бучаччани, місто й повіт, що служили в Українських Січових Стрільцях, були такі:

1. Балюк Іван, Трибухівці,
2. Баранюк Михайло, Нагірянка,
3. Береза Володимир, Бучач,
4. Вовчук Володимир, Березівка,
5. Ганиш Кирило, Кіданів,
6. Гузар Михайло, Бучач,
7. Гузар Стах, Бучач,
8. Гук Володимир, Порхова,
9. Дзівульський Микола, Космирин,
10. Захарчишин Осип, Переволока,
11. Збудовський Дусько, Зубрець,
12. Зварич Дмитро, Бучач,
13. Капітан Іван, Бучач,
14. Кардаш Адольф, Монастириська,
15. Киприян Володимир, Бучач,
16. Н. Н., Переволока,
17. Король Антін, Бучач,
18. Коцюк Петро, Бучач,
19. Крвавич Михайло, Язлівець,
20. Кухтин Іван, Переволока,
21. Кухтин Осип, Переволока,
22. Лазаревич Ілярій, Монастириська,
23. Малаховський Яків, Переволока,
24. Марків Омелян, Бучач,
25. Нестайко Зенон, Нагірянка,

26. Нестайко Юліян, Нагірянка,
27. Носковський Зенон, Сороки,
28. Носковський Євген, Сороки,
29. Островерха Михайло, Бучач,
30. Петрицький Олекса, Бучач,
31. Протас Василь, Тростянець,
32. Роздольський Іван, Медведівці,
33. Романівський, Монастириська,
34. Саврій В., Переволока,
35. Свістель Франц, Бучач,
36. Старчук Роман, Бабин-Кіцмань,
37. Типкевич Осип, Бучач,
38. Н. Н., Нагірянка.

Розуміється, не стану твердити, що в цьому виказі подав я усіх бучаччан, що служили в Українському Січовому Стрілецьтві. Це ж далекі роки, ми далеко від рідного міста, щоб можна справдити все на місці. Проте, подав я тут — як не всіх, то — майже всіх. Деяких — не знати, що з ними діється, де вони?, то ми й призвищ їх оминаємо, бо Москва цієї легенди не терпить і викорінює її де лиш може. То краще і не згадувати всіх.

ПРОГРАЮ ПЕРШУ БИТВУ

Почувши, що стільки наших смільчаків пішли охотниками до нашого війська, став я лебедіти коло Мама, щоб і мене пустила до війська. Коли ж Мама стала твердо на своїм „ні”, тоді й я став твердіший у моєму наполяганні та говорив уже не: хочу йти до Українських Січових Стрільців, а просто — йду до Українських Січових Стрільців! У таких важливих родинних справах рішала в нас Мама, а не Батько; він лиш мовчки позирив, підсміхався, прислухувався нашим „пер-

трактаціям". А я, як сновίδα, ходив за Мамою та все моє лебедів:

— Мамо! та пустить же мене до нашого війська! Та ж дивіться, що пішли мої товариші, Ромко Старчук, Н. Н., ну й ті старші. Та ж я вже давно закінчив моїх 16 років! Мамо! Пустить, пустить!

— Сто раз я тобі казала: ні! І далі кажу тобі: ні! І не нудь! А диви-диви, який ми то вояк знайшовся! Мине тобі 21 рік — підеш тоді!

Ходив я, мов не-свій і серцем плакав, нудьгував. У моїй юній уяві ввижались рожеві, інколи вже вельми мережані картини вояцького життя, його краса романтики, скріплені літературою про козацькі походи, яку я вже тоді, розуміється, знав.

Прийшло свято Спаса. Ранком, прокинувшись швидше ніж сонце, яке щойно за деяку годину стало вливатись крізь віття яблуні через вікно до хати, я швидко вмився, одягнувся — ще поки Мама встали — і вийшов на подвір'я. Знову поринув у настирливі мої думи: іти до Українських Січових Стрільців! Постановив я — нині бути неуступливим! Встали й батьки та увесь наш рід. Усі прибираються — велике ж свято! Мама наготовили овочів, наклали їх у малу кобілку, ще й цвітами закосичили їх, і дали нести кобілку найстаршій доні — моїй сестрі Юлі, щоб несла ці овочі до церкви, посвятити їх.

В церкві було повно народу. Відправи богослужень ішли одна по одній, як і кожної неділі чи свята, в церкві Отців Василян.

Вийшовши з церкви, між моїми приятелями довідався я — хто ще пішов до Українських Січових Стрільців; і що понад річку Збруч почалася вже правдива війна. Це діляло ще більше туску до мого серця.

Ішов я до хати чомусь із надією, що Мама таки мусять пустити мене до війська!

Прийшов я до хати — всіх застав уже дома. По середині хати вже стояв ослін, на ньому велика миска, а довкола неї вже всі сиділи, кожний із своєю ложкою в руці, і ждали на мене. Мама налляла до миски борщу, Тато зробили ложкою над мискою хрест і ми почали обідати. Подали Мама ще й румяні, печені, пахучі пиріжки що, по звичаю, пекли їх у нас на більші свята. Ми почали їх уплітати, аж щелепи грали, як із під села Джурин гримнули гармати. В одну мить усі ми питабно зглянулись по собі. Ще раз ударили гармати. Стало ясно — почався бій! Мама перехрестилася. Тато спиталися Мама коротко:

— Що робимо?

Молодший брат і сестри по дитячому водили очима по батьках і по мені. В мені ж зажеврїла надія, що чейже тепер Мама дозволять мені піти до нашого війська. Мама рішуче до Тата:

— Я ще зварю пару покладків. Ти спакуй дещо з одежі і постелі, принеси з льоху сира й масла, з комори хліба і махай поза городи й лісом у Глибоку Долину, на Гаї. Бери діти — я вас наздожену. Там буде безпечніше!

Став і я дещо помагати в приготуванні до цієї дороги. А в душі почала товктись надія: Мама пустять, лиш у відповідну хвилину ще таки просити за дозволом — іти до війська!

Незабаром усі були готові в дорогу.

— Ти з дітьми, кажу тобі, манджай уже! — кажуть Мама до Тата. — Я ще зажену кури, замкну хлів і шопу та й іду за вами!

Я зумисне залишився з Мамою. Ледве батько з дітьми вийшов із хати, як я пішов у рішучий наступ на Маму:

— Мамо! — почав я прожогом, — пустіть мене до Стрільців! Чому ви не хочете мені дозволити на це? Та я вже так прошу і прошу, що вже не знаю у кого допросився б!

За Трибухівцями знову гримнула гармата. На цей гриміт Мама вхопили з припічка за копістку й стали нею обкладати мене, промовляючи:

— Оце тобі військо! Оце тобі Стрільці! Оце тобі твоя дурна забаганка!

Я оминаю удари й кручусь, як вюн; у хаті гармидер, за Трибухівцями бють гармати, до вікна хати стукає наш сусід, гімназійний учитель Хлебек, Поляк, і входить до хати.

— Сонсядечко! Що то сен у пані дзєє?

— А ось, захотілося моему кавалерові до війська йти!

— Ну, то ладне! Нех ідзе! Певне! А от, я іден до польських легіонуф!

На мить, Мама зупинились поглядом на Хлебекові, перевели погляд на мене, а потім обернулись до пронози сусіда і стеремкотіли:

— Ви собі до свого війська — йдіть! А до мого си-на вам зась! Я його Мама!

Хлебек засміявся і швидкою ходою щез.

І так — першу битву з маминою копісткою я програв.

І — опинився з Мамою в Гаях.

Ранок.

Сонце вдарило у великі золоті криси неба, аж буйні роси заграли на полях. Останні переклики перепелів утихли на межах.

Тато пішли поза сади, поза Церенькову хату й на доріжку вийшли. Несподівано біля них, як із під землі, опинився козак на коні. І спокійно розглядаючись по просторі, питається:

— Ти з цього хутора? Що ти тут робиш? . .

— Та я з Зазамку! А втік сюди з родиною перед війною . . .

— Вертайся „дамой”! „Не бойсь”!

І понісся даліше.

Вислід учорашнього бою: на наші землі прийшла Москва!

В полудне — ми вже були в себе в хаті. А головним шляхом Бучач-Монастирська йшла кольона за кольоною московського війська, співаючи:

„Цар Нікалай видал маніфест . . .”

І так від ранку до вечора плила ця навала. Справді, було вражіння, що Австрію „фуражками забрасають”!

У мою душу увійшов смуток.

Але й моя Мама — затремтіла вся, почувши від солдата:

— „Харошого сина імєєш! Нада би єво в салда-тїшкі забрать”!

Ще того ж дня, за почином Мама, я вже був під опікою монастиря Отців Василіянів, у Бучачі. В тім крилі забудувань, де містився Місійний Інститут ім. св. Йосафата, військова влада влаштувала військовий шпиталь для поранених вояків із останніх боїв. Переважно, були тут австрійські вояки всякої національної мішанини: Австрійці, Чехи, Поляки, Українці, найбільше — Мадярів. Якщо я не помиляюсь, то духовним опікуном шпиталю, капеляном, був о. Порфїрій Боднар ЧСВВ. Пораненими піклувались наші Сестри Служебниці ПДМ під проводом с. Валерії, й наші пані, а та-

кож Польки, з міста Бучача. Ігумен о. Микола Лиско ЧСВВ призначив мене: помагати в піклуванні біля поранених і пильнувати за монастирським добром, у першу чергу — за білизнами до ліжок: видавати чисту, а брудну давати прати. Кімнату призначили мені ту, в якій жив о. Юліян Манько ЧСВВ, настоятель згаданого Інституту; він же перенісся до другого крила, де жили лише ченці.

Ось так, я сховався перед небезпекою попасти в московські руки; бо нова влада таки й справді цікавилася такими юнаками, як я . . .

Либонь на третю ніч, за азійським звичаєм, Бучач запалав: уся середина міста й передмістя поза св. Покрову, церкву, вся вигоріла по волі московської влади: „Ребята гулялі!”

ПОДИХ ІЗ ГІР КАРПАТ

Прийшла весна 1915. Запах карпатських ялиць дихнув по нашому краю вісткою: у великому бою за верх Маківку взяли участь і Українські Січові Стрільці! До програного бою Москалів на Маківці причинились у першу чергу — Українські Січові Стрільці. Це був перший великий для нас у цій війні бій! Гордість за успіх наших Стрільців сповнила й моє серце! Бо ж духом був я з нашими Стрільцями на Маківці; мамина копистка лету мого духа не могла втримати. І я безперервно, через недруковані в московській займанщині вістки, слідкував за ходом австрійсько-німецької офензиви: Болехів, Вікторів-Галич, Завалів-Золота Липа. Серце було в постійнім напруженні — коли, нарешті, дальше рушать із над Золотої Липи, на якій офензива на деякий час була зупинилась?

Надходила осінь. Простори відходили в далі, синява неба прозоріла, поля пустіли; шуміли кукурудзи в полі, жовтіли дині в сонці, цвіли пізні гречки.

Врешті, під Бертниками-Монастирськими гримнули гармати й у чисту тишу ночі Поділля понеслось торохкотіння кулеметів і крісів. І одного ранку, з початком вересня 1915 року, до міста Бучача увійшло австрійське військо. Був я одним із перших, що, покинувши шпиталь, був уже в місті й приглядався першим відділам війська, що переходили місто. А далі —

прожогом подався до хати, в Зазамок, і мій перший для Мама привіт був:

— Мамо! я йду до Українських Січових Стрільців! . .

Мама подивились на мене, усміхнулись і вже спокійно сказали:

— Добре, сину, йди! Най Бог благословить тебе на цю непевну дорогу! Але, поки зголоситись до війська, ти, найперше, завтра піди до церкви й попроси в Бога ласки, аби Він тебе мав у своїй опіці.

Наступного дня ранком я пішов до церкви, висповідався, запричащався, послуживши, як звичайно, до Служби Божої. Потім, із зрозумілою, проте — прихованою гордістю майбутнього вояка, зайшов я до монастиря: подякувати Отцям, що мене переховали, і попрощатись із ними. Як нині пригадую собі — були: о. ігумен Микола Лиско, о. Арсен Партика, о. Порфірій Боднар, о. Юліян Манько. Всі споглядали на мене, на майбутнього вояка!, уважно; останній із них, як звичайно в нього, підсміхався: його сині очі не витримували й підсміхались із моєї незрушної постанови.

Либонь таки того ж дня, з серцем повним теплого зворушення, прийшов я до військової команди й у молодого старшини, в „моїй” гімназійній німецькій мові, зголосився до війська, але — до „фрайвіллгів”, до Українських Січових Стрільців! Мав я щастя, бо цей австрійський старшина, без ніяких допитів, перепон, усміхнувшись, списав мої дані і виставив мені документ подорожі до села Боднарова, біля Станиславова.

Прийшов я до хати і показав Мамі готовий документ подорожі. Мама взяли його до рук, обертали ним на всі сторони — бездумно, відрухово, бо серце було в болю розпуки. А коли прийшов день, що міст на Дністрі біля Нижнева вже був направлений, тоді я, спо-

кійно, без молодечої здуфалости, щоб не спричинювати Мамі ще більшого болю, сказав:

— Мамо! Нині вже відіжджаю!

Мама — плакали. Тато — були раді, бо ж син іде до війська. Мама вложили мені на шию медалик Божої Матері. Тато поклали мені до кишені маленьку, за грубим склом, іконку нашої Божої Матері, що тепер у Ченстохові: обидвоє — поблагословили мене на дорогу. Брат і сестри споглядали мовчки на це прощання й, у дитячій несвідомості, усміхались.

НА ПРИМАНЛИВОМУ ШЛЯХУ

Одним із перших поїздів, що їхав на захід, подався я на Станиславів. У поїзді зустрів я мого шкільного товариша, Осипа Кухтина, який їхав туди ж, куди й я. А що він був ростом таки маленький, то я, поглянувши на нього згори, заглузував:

— Що ти будеш робити у війську, такий пуцьверінок?..

— Аво! Знайшовся герой! — злісно блимнув очима й затиснув уста, ображений охотник на охотника. Але ми швидко помирились і продовжували наш некрутський шлях.

По-молодечому серце билось. Ще не вельми ясний, але приманливий шлях починав стелитися переді мною. Думки летіли на поле бою проти Москви, за Україну! Романтика ошоломлювала мене. Битись за волю України, може й упасти в бою — сповняло моє серце дивними й неспокійними почуваннями. Почувався я вельми певно!

В Боднарові, з поїзду висів нас досить показний гурт цих кандидатів-охотників до нашого війська. На стації зустрів нас вояк-підстаршина, Український Січовий Стрілець! Я вперше побачив на мої власні очі

українського вояка! Я приглядався йому з усіх боків. Він уставив нас у двійки і:

— Відділ! За мною — руш!

Із цим „руш”! вояцькість увиходила в нашу кров і серце.

В селі Боднаріві зупинили нас перед гарним, мурованим будинком „Просвіти”, де містилася канцелярія Команди Коша УСС. Підстаршина, що привів нас із стації, зайшов у середину будинку й зголосив нас.

Сонце хилилось, за сільські крівлі стало ховатись і яскравим осіннім промінням кидало на нас, придивлялося нам.

З канцелярії вийшов цей же підстаршина й повідомив нас:

— Завтра, о годині 9-ій, збірка тут же, перед канцелярією. Відбудеться бранка!

І відпровадив нас по кватирах, сказавши кожному — де є кухня, щоби піти по вечерю, а ранком по снідання.

На вечерю була чорна кава, яка мені, з моїм іще домашнім хлібом та ще й з маслом, вельми смакувала. По цій вечері, втомлені їздою та новими вражіннями дня, я і Юзко, поринули в кріпкий сон.

Ранком, іще перед трубкою, я вже був на ногах. Поснідавши, я був першим біля будинку канцелярії Команди Коша. Якось прибігла до мене і лукаво стала леститись думка: ану ж при бранці відкинуть мене? Який же то буде сором вертатись до хати, бо „нездібний”! Так гірко думав я і приглядався „старій війні”, стрільцям, що сюди-туди переходили селом. На них старі, неначе закурені в боях однострої, сміливі вояцькі кроки — надто, коли переходили повз некрутів, як ось я! — і певність себе викликали в мені подив, заздрість і пошану до них. Це були старшини, підстар-

шини і стрільці з „старої війни”, що були призначені до вишколу новобранців. А ціла сотня „старої війни” — що вже були в боях і потерпіли рани, видужуючі — стояла постоем у Майдані, сусіднє біля Боднарова село.

По деякому часі стали сходитись інші новобранці перед канцелярією. Коло 9-ої години вийшов до нас старший віком підстаршина — десятник УСС; він читав наші прізвища, що їх учора від нас записали, а кожен із нас відгукувався коротким: є! Кожен викликаний ставав один по одному в ряд, по порядку виклику. Далі, гусаком стали ми посуватись до канцелярії, праворуч від входу. Я був посередині довгої — понад сотню новобранців — черги. Увійшов я в канцелярію. Тут сказали мені роздягнутись і далі ставати в мою чергу. Роздягнувшись і ставши в чергу, став я приглядатись обстановці кімнати й, скажімо, техніці бражки. На чолі, перед чергою, стояв подовгастий стіл, а за ним сидів четар, біля нього той десятник, що нас викликав; біля стола, ліворуч, стояв лікар — четар Кость Босвідка — і переводив лікарські оглядини. В лівім куті кімнати стояли похнюплені, сумні, дехто й зі сльозами в очах, новобранці, яких лікар визнав за „нездібні до війська”. Вони вдягались спроквола, без поспіху, якось соромязливо, а дехто з них скигнів:

— Пане докторе! Та ж я здоровий! Ніколи не хорував! Чому я нездатній?

Лікар удавав, що не чує цього бланання. Як же хтось із тих „нездатніх” вельми наполягав, що йому вчинено кривду, то лікар, блиснувши усмішкою у своїх чорних очах, спокійно відповідав:

— За рік, як підростеш, будемо говорити!

У правому куті кімнати поспішно вдягались, весело нишком шушукали, радісними очима на доктора

кидали — це були щасливці: здатні до військової служби.

В черзі ж — мовчки, в непевності, нагі — ті, що йшли „на суд”. Наближаючись до лікаря, уся їх по-стать виструнчувалась, груди луком ішли вперед, у щелепах стиснена сила і завзяття.

В такій же поставі й наставі станув і я перед лікарем. Глянув я у лівий кут „нездібних” і швидко відвернув від них очі, з остраху, щоб і я між ними не опинився. Лікар оглядав мене, обстукував, обкручував, заглянув і в уста, і в очі: в сторону десятника, який усе записував, упало коротке:

— Здібний!

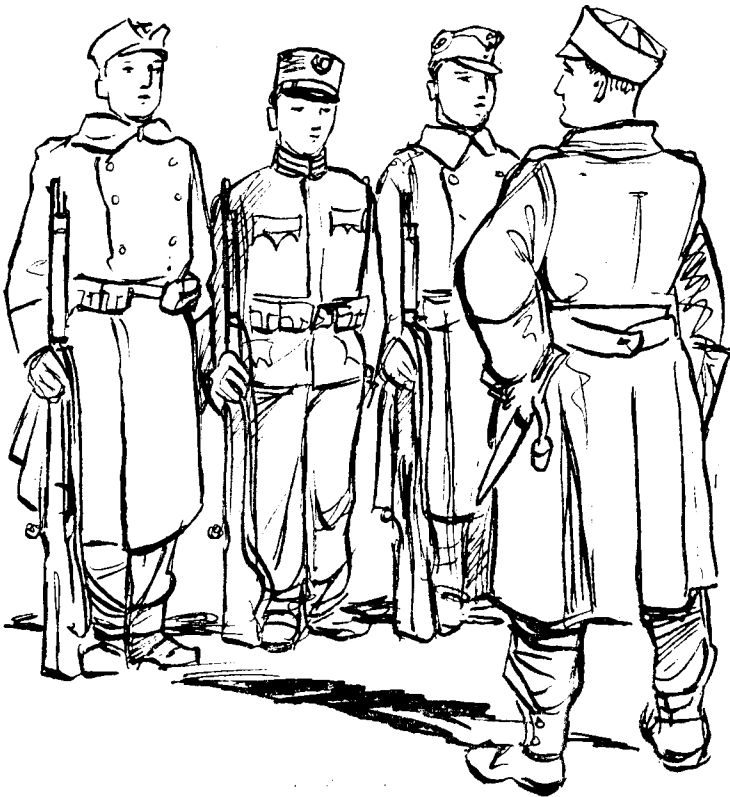
І в цій хвилині я, нарешті, почув себе щасливим, бо перейшов у правий кут; я таки вояк.

Ще цього дня „вифасував” я досить обширну вояцьку, темно-зелену блюзу, австрійську шапку, пояс із місцем на багнет, широкі й блакитні мадярські кавалерійські штани, оббивачі на ноги, наплечник і хлібник, алюмініюву мисчину й таку ж плящину. Черевиків нам не дали — ми залишилися у черевиках домашніх. Але й кріса нам іще не дали, а тому — моя радість іще не була завершена.

Наступного дня — збірка всіх некрутів на вулиці, напроти Команди Коша. Нас, поставивши в лаву на зріст, поділили на рої, на чети — сформували сотню. Нашим сотенним став четар Гарасимів, — кремезний, присадкуватий, у цвікерах, — усусуське ім'я мав він Нацьо. Четові — з них памятаю напевно лише двох — були: десятник Роман Бесоловський, середнього росту, здоровий на виду, синьоокий, завсіди усміхнений: він же й зачоловий сотенного; другий — десятник Володимир Стефанишин, кріпкої будови, середнього росту, широкощелепий, твердої постави й такого ж

характеру, суворої настанови вояк і синьоокий. Вони обидва були вже на фронті, а В. Стефанишин був і поранений у голову в карпатських боях. Мене призначили до чети В. Стефанишина.

Почався вишкіл, почалось військовоє життя. День-у-день товкли нами по полях: позір, ходом руш, ліва — права, вправобік, влівобік, обернись, стій, спочинь, вільно, розійтись, збірка, долів, встань, долів, верни! А по тижневі таких вправ видали нам кріси й багнетти. Був я вже таки — якби не дивитись на мене! —

справжній вояк! І знову: позір, до стопи кріс, на плече кріс, набий, до стрілу готов, змір, стріль, вправо глянь, вліво глянь, варта під кріс! І рівночасно — теретичні виклади боевого порядку.

Сотня почала співживатись у вояцькому, товариському житті. Найпершим і найважливішим спійлом у цьому був — спів. Ми мусіли співати, не тому, що Українці, а — молодість нашу ми мусіли виспівати. Як Р. Весоловський чи В. Стефанишин мали яких 22 чи 23 роки, то це для нас, некрутів, що мали по 19, 18, 17, а то й 16 років, — були вони вже старші вояки, це вже був для нас авторитет. А що ж було думати про „батька” Вербового, десятника, що вів евіденційну канцелярію? Чи про Мрочка, що вів військову кантину? Ну, а Кошовий Отаман Никифор Гірняк, для нас це вже був таки „старий”! Хоч вони більше й не мали, як по тридцять років життя!

Отож, спів став першим і найсильнішим та швидким спійлом товариськості сотні. Перед збіркою, на перервах вправ, по вправах, ввечері, ми, під рвучким і рухливим проводом стрільця Шараневича, хутенько навчилися співати. І співало наше серце, кров, уся наша молодість пісні: „Гей, у лузі червона калина”; це була найперша пісня; далі — „Ой, любив та й кохав, козак дівчину мав”, і „Чорна нічка та й невидная”, і „Чорна рілля ізорана”, і „Стоїть явір над водою”. А коли сонце за хатами лягало спати, а з коминів рівненькими стовпами здіймались димове, тоді на небосхилі заходу спокійно, тихо, з тугою зринала казка:

*„Далеко ген, далеко ген,
Там фатаморгана стоїть.
Могузе море-місто*

Так озі мої манить!
Так озі мої манить —
Озі манить!..”

І серце сумувало тими вечірніми росами, що прозоріли в цих сільських наших просторах.

—o—

Але, вертаючись із вправ, ми наполягали на Шараневича, щоб він нам співав „свою” жидівську пісню. І він починав сольо:

*„Ой, попід гай зюлюненький,
Ходит Довбуш молоденький!”*

А ми всі, ритмом до маршу, лиш гомонючи, надавали акомпаньямент:

„Зумай, зумай, зумай, зумай!”

Коли Шараневич, що по мистецьки жалісливим тоном виводив цю пісню, доходив до:

„Ходит, ходит, ходит, ходит!”

тоді це був вершок краси цієї його інтерпретації пісні! А те „ходить” не мало, можна сказати — міри, бо все залежало від настрою й інтерпретації соліста. Далі йшла пісня нормально:

*„Та й на ніжку налюгає,
Топірцем сі підтирає!”*

А тепер приходила частина пісні в жидівському жаргоні, що — при постійному „зумай” — була справді мальовнича. Кінчалась ця пісня несподіваним і крикливим „стримано”, словами: „тпррууу!”, що в Шараневича його горшковато-комічним голосом виходило вельми гумористично. І ціла сотня закінчувала цю пісню одностайним реготом.

Інколи, вечором, біля кантини Мрочка, зібравшись, співали ми сумну, галицько-австрійську некрутську пісню:

*„Як мя в сині штани вбрали
І карабін тяжкий дали!*

*Рано йдемо до ібунгу,
І в турністрі, і в риштунку.*

*Як з ібунгу вертаємо,
То менажу фасуємо.*

*А на цюшпайс райзу дали,
Цинаментом посипали.*

*А пан капраль і цугсфілер
Кажуть взитися без міри.*

*Кажуть спати на стружаку,
Щоб давило добре в . . . плегі.*

*Везгер йдемо до кантини,
А щегульно до дівзини!”*

Співали цю пісню переборщено ревно, увіходячи в душу нашого галицького селянина в австрійським війську; бо ж цю пісню й створив наш селянин.

Був у нашій сотні такий малий, інколи дитяче смішний, завсіди розсміяний, із очима чорними й блискучими — стрілець Михайло Дуда. Окремий сентимент мав до нього десятник Р. Весоловський. По деякому часі, ми вже більше не чули в нашій сотні команди: „Збірка-а!”, а, замість неї, „Ду-да-а!”. Ось, так дес. Р. Весоловський, як зачоловий, скликав сотню на збірку. Та й сотенному четареві Гарасимові сподобався цей оригінальний спосіб усусуської команди і, чуючи її, усміхались у нього цвікери.

Одного дня, у вечірнім наказі почули ми, що „завтра наша вишкільна сотня переведе маневри на полях Боднарів-Бринь”. Наш „противник” „стара війна” з Майдану. Ще на збірці, слухаючи цього наказу, я від-

чув передсмак бою на фронті! А друге — ми вже таки здібні до бою! Такий чванливий був я у моїх помилуваннях! Ранком, наша сотня — яка мала вже до 300 вояків, бо постійно, просто — щоденно напливали нові охотники! — вирушила за село. Тут сотню поділили: одна частина — в наступ, друга частина — в запасі. Розіслали стежі. Почався обережний наступ із підходами й обходами. Вислід маневрів: „Стара війна” прогнала бій, бо злегковажила собі некрутів: ми „здобули” село Бринь. Кожен стрілець у цих маневрах був у повному виряді, зрозуміло — без гострих набоїв. Між іншим, можна й тут сказати: ні в Коші, ні на фронті, ми ще не мали тоді ні кулемтів, ні ручних гранатів, ні мінометів, а про гармати й думати не приходилось — ми їх не мали до кінця існування Австрії.

В неділі стрільці ходили на Службу Божу до місцевої церкви; ходили поодинокі, не військовим ладом під командою, ходив хто хотів. Проте, треба признати, що стрільці — майже всі ходили до церкви.

Тут, у Боднарові, zorganizували й оркестру Українських Січових Стрільців. Постановля цієї оркестри треба приписати в першу чергу Юліянові Рабієві й Миколі Угринові-Безгрішному. Диригентом оркестри був Михайло Гайворонський. Між іншими — на чінелях грав Андрій Мороз, на бубні Андрій Кігічак, на великому бубні Славко Скопляк. Тут же, в Боднарові, Осип Кухтин, — якого я, задля його росту не признавав, жартома!, вояком, і був „здивований”, що лікар прибранці зарахував його до „здібний”, — став музикантом у нашій оркестрі — грав він на „піккольо”. Тут він і перевоював усю війну! Де б я його не зустрів, уже й по війні, для його приємности, я завсіди йому говорив:

— Чи ж не сказав я тобі, що до правдивого війська ти не надаєшся! . . .

Не вадить тут згадати ще й таку подробицю стрілецького побуту: вояцька платня, а з нею була повязана кантина Мрочка. Кожної декади — що-десять днів — одержували ми „ленунг“: аж одна корона і 80 грейцарів! Це, в психіці вояка, витворювало деяку маєткову самостійність. Проте, найбільше зиску з цього „ленунгу“ мав Мрочко, що вів нашу кантину! До години, по виплаті гонорару, в кантині було глітно, гамірно, задимлено, а спів трохи тієї хати, де містилась кантина, не розсадив, бо — молодість співала!

ДБАЙЛИВА ОПІКА ЛЯМЕЗАНІВ

По трьох тижнях цього вишколу, одного ранку — збірка на дорозі біля квартири Кошового Отамана. Вишкільні сотні стали в лаву. Наш сотенний четар Гарасимів і зачоловий Р. Весоловський із усіх сторін оглядають сотню. До нас вийшов от. Никифор Гірняк із адютантом і рахунковим підстаршиною, справником. Коротке: „Позір!“. Цокнули закаблуки, глухо гупнули запятки виношених, іще з хати, черевиків. І „Вправо глянь!“. Звіт, перегляд і: „Спочинь!“ Слово до нас Отамана Кошового. Це слово мало більше прощальний характер, ніж підбадьорливий: хто ж бо до бензини пхає сірника! Ми й так усі горіли й до геройства рвались!

За Кошовим стояв справник і своїми живими й добрими очима нипав і шпав по рядах сотень. Врешті, зупинився на мені. Підійшов до мене й просто:

— Товаришу! Ви лишаєтесь у Коші, в канцелярії . . .

Я кинув очима по моїх сусідах, не второпавши добре, чом я мав би залишатись у канцелярії? І запитався:

— Пане підхорунжий! Чому якраз я мав би залишатись у канцелярії?

— Бо ви наймолодший! За рік підете на фронт.

— Пане підхорунжий! Наймолодший серед нас Синенький; йому 16 років, а мені 18 кінчиться. Я йду на фронт... Лишатись не хочу...

Серце рветься бути героєм, а тут підсувають тобі якусь „маркирацію"! Я червонію, куріцмаюсь, бо ж соромно, що мене за поважного вояка не трактують. Коротко зупинились переді мною і Кошовий, і сотенний, і розсміяний зачоловий сотні. Кошовий дав рукою знак підхорунжому справникові, мовляв: „залиши!" Справник, на відхідному від мене, зміряв Синенького й мене очима, махнув на нас рукою й пішов далше — шукати маркиранта. А Синенький під носом сказав:

— Дурний фраєр! Як він маркирант, то хоче й нас пхати в маркирацію! А ти, — до мене, — на другий раз не мусиш говорити про мої роки...

І ми — щасливі, всі вирушили, розуміється — пішки, ближче фронту, на Гнильче.

Справді, тут ми вже почули й гук гармат.

З деяким передбоевим тремтінням у серці стрільці між собою говорили:

— Під фронт підсувають нас!

У Гнильчі нашою сотнею командував, деякий час, поручник Іван Цяпка — славний Командор Лицарів Залізної Остроги. Мій четовий В. Стефанишин і Р. Весоловський залишилися у Боднаріві, щоб вишколювати охотників, що постійно напливали все свіжі. Наш вишкіл у Гнильчі продовжувався далі. Як же падав осінній дощ, то відбувались теоретичні навчання — про кріс, про стрільання, про боеву тактику.

Інколи, таки на вправах, мали ми велику потіху, розраду від нашого сотенного — поручника Івана Цяпки. Там же, у Гнильчі, постали ось такі два до-тепи, що їх автором, може й не думавши про це, був таки наш Іван Цяпка. Велика площа-пасовисько, на якій ми вправляли, простилалась від одного шматка ниви до другого, а обидві ниви були засаджені картоплею, яка ще була на пни. Одного разу, поручник І. Цяпка, вправляючи нами, дає наказ:

— Сотня! Позір! — І показуючи розтяглість і напрям, далі наказує: Сотня! Розстрільна від картопель до бараболі! . .

Безперечно, стрільці вибухнули сміхом, докладно виконуючи наказ. На те, Іван Цяпка, спокійно, припускаю — не знавши причини цього вибуху сміху, поважно голосно сказав:

— Ну, а це що таке? Що це за вояки, що з команди сміються?

І, підкрутивши вуси, зараз же підсміхнувся й далі мовчки приглядався ходові вправ.

Іншим разом, поручник Іван Цяпка, давши сотні „Спочинь!“ і „Вільно!“, став собі на боці від сотні й споглядав, як підстаршини і стрільці витягали свої „драмки“ й смашно їх курили. Тоді він звернувся до котрогось підстаршини:

— Товаришу! Маєте вільну сигарку?

— Так, пане сотнику! Маю — дві!

— Давайте сюди обидві! . .

У Гнильчі плило життя вояцько-безжурне, ще веселіше, як у Боднарові. Ми, некрути, все більше втягались і у форму, і в зміст цього вояцького стану. А притім, співи — не втихали; зі співом ішли на вправи, зі співом вертались із вправ, співали на збірці, співали й вечорами на майдані. А смерклося — стрільці роз-

ходились по хатах, де були толоки — кукурудзи ж те-
ребили тоді! І при сміхах, співах та дотепах минали
довгі осінні вечорі, що інколи на радощах молодости
поринали у глибоку ніч.

Надійшов час, що треба було — не тільки здалека слухати грюкоту гармат, а таки справді — йти на фронт. І одного дня, якось у половині місяця жовтня 1915 року, зібрали нас — у повнім виряді, готових до походу — на полях, за селом Гнильче. Цей вишкільний курінь своїм складом, — як не помиляюсь, „на око”, то мав понад 800 стрільців! — За селом, на команду, сотня за сотнею станула в лаві. Склад оцього куреня, своєю — як ми тоді говорили: „мужвою” — був виразом молодости, сили, ідейности, захоплення та боевої споєности; були тут вояки високі, стрункі, чи й ті серенього росту кріпкі, — пей людський склад творив прегарну цілість. Незабаром прибули до нас і старшини штабу — наші, з полковником Грицем Косаком, що прибув до нас із фронту, та австрійські з штабу Корпусу Гофмана, з Підгасць. Полковник Г. Косак щось із корпусними старшинами розмовляв, слухав їх, і знову говорив. Врешті, цілий гурт цих старшин, що стояли дещо одалік від нас, наблизились до лави, прийшло: „Курінь! Позір! Курінь, вправо глянь!” Відбувся звіт і перегляд. Після цього от. Н. Гірняк подав нам усім до відома:

— Тепер відбудеться докладний перегляд усіх стрільців. Стрільці, яким скажуть виступити з ряду, ті будуть ставати ось тут! — і показав місце.

До лави наблизились австрійські, ті зі штабу корпусу, старшини. Спершу, поволі й уважно перейшли перед лавою, кожному стрільцеві приглядаючись. Потім, знову вернулися до правого крила лави й почали вибирати найкращих, поставних, рослих стрільців, які ставали на бік, обіч лави, на місце, яке вказав от. Н. Гірняк. Тоді, між іншим, вибрали й забрали зпоміж нас і молодого, проворного старшину, який був прийшов до нас із 36-го австрійського полку, четаря

Саву Никифоряка. В Боднарові був він при сот. Стафінякові, й вони обидва вели вишкіл підстаршин. Ми, стрільці, нічого не знавши, вичували в цій „церемонії” вибирання зпоміж нас найкращих, якусь лукаву роботу корпусного штабу, в якому мав голос також польський граф полковник Лямезан. — Коли закінчився цей вибір найкращих стрільців, — а вибрали їх понад добру сотню! — тоді до куреня наблизився от. Н. Гірняк і в теплих словах попрощав нас. Потім, до куреня підійшов четар Микола Никорак, що прибув із полк. Г. Косаком із фронту, і закомандував:

— Курінь! На мій приказ! Позір! Курінь! Спочинь! — І далі, по вояцьки, коротко: Товариші! Зараз вирушаємо на фронт. Я вимагаю спокою і порядку та дисципліни, чого вас тут і вчили. Курінь! Позір! Курінь, чвірками вправобік, ходом руш! Заходити за мною! Спочинь! Співати! —

І в ту хмарну, осінню днину, понад пусті поля нашого подільського чорнозему понеслася з повних грудей розбитої радості, — бо чому ж вибрали зпоміж нас найкращих товаришів? і куди? — пісня:

„Гей, у лузі зєрвона калина похилилася!”

На чолі куреня, смілим та рвучким кроком ішов поставний, стрункий, худощавий і смаглявий на обличчі, суворий вояк, але з розсміяними очима — четар Микола Никорак. Ми, нарешті, йшли на фронт. Напря́м: через Підгайці на Вівся! Було прозоре небо, гостре, осіннє сяйво сонця і тремтливі простори. Наш спів стелився по полях і гомоном усякав у чорнозем наш запал і віра в перемогу.

Смерком увійшли ми до Підгасць — осідок штабу корпусу Гофмана. Це мале місточко було загущене військом. Зівши з великим смаком вечерю, — яка була

й нашим обідом, — ми пішли на нічліг — чи не в якійсь школі спали ми. А вранці, вимившись, ми пішли, вже в повнім виряді готові до дальшого походу, по каву. Ранок був зимний. На городах, на кривлях хат грайливо в сонці білів іней. Ми стояли в черзі, в „гусаку”. Декому з нас, як і мені, черевики з хати вже були рознесли і ми стояли півбосоніж на приморозку — то ми підкладали під ноги наші шапки. І стали сипатись перчені дотепи:

— Починаємо війну незле!

— А ти знаєш, що на „шипці” є розетка, а на тій розетці достойні букви: „ФІГ”, а ти то під ноги береш?

— Гм, ті букви го гріють! . .

Розуміється, що якби хтось із посторонніх був почув ці дотепи, то й у вільній та конституційній державі, якою була Австрія, по головці були б не погладили. Але — усусуська братія була вже „своя”.

Населення і старшини, що переходили повз нас, із здивованими очима споглядали на це півбосе військо.

Поснідавши, ми рушили в дальшу дорогу. На другому спочинку видали нам обід. І тут же наздогнав нас наш командант Українських Січових Стрільців полковник Гриць Косак. Четар М. Никорак знов склав йому звіт. Полковник перейшов поміж стрільців, які їли обід; давав рукою знак, щоб не вставали від їди, а щоб далі їли. На полях Гнильча, в приявності чужих австрійських старшин, у тій атмосфері вибирання зпоміж нас найкращих вояків, ми не мали змоги добре приглянутись нашому полковникові. Тепер ми це робили — спокійно і на наш лад докладно. Полковник Гриць Косак, імя якого вже було відоме, нам усім припав до вподоби: своєю поставою, рішучістю обличчя і очей, тоном і формою своєї мови — вояцькістю.

Попоївши, наш курінь вишикувався й рушив у дальший похід. На чолі куреня, на коні їхав наш полковник. З нами й пісня марширувала. Її гомін стелився по наших шляху, звеселяв і дивував опущені під фронтом поля. Сонце до заходу хилилось, а наша пісня небо рожевіла. Смеркалось, як із переду пере-

Гриць Косак — полковник УСС.

дали наказ: не курити, не світити сірників! Уже наближався запах фронту. Невідоме фронтове життя непомітно стало хвилювати в серці.

Пізно увечері ми увійшли до села Бівсе. Нас „зелених некрутів”, розквартирували в тій частині села, де є церква і школа; у другій частині села була розквартирована вся „стара війна”, що її стягнули з фронту з понад Стрипи, де вона, „стара війна”, перебула у важких боях місяць вересень і половину жовтня.

На досвітку — в селі залунала пісня. Увійшов відділ війська. Яке ж здивування й радість викликав серед нас цей відділ молодих, розспіваних вояків! Це ж були всі ті — і то до одного! — наші стрільці, що їх були вибрали австрійські старшини штабу корпусу у Гнильчі з нашого вишкільного куреня, призначивши їх усіх до австрійських частин. Як вони вернулися, чи пак — дістались до нас назад, — історія досить простенька і гладка: по нашій відході з Гнильча на Підгайці, пізно увечері, ці австрійські штабові старшини пішли з нашими старшинами . . . на вечерю. Над ранком, коли старшини гуляли, ці „вибрані” стрільці нішечком побудили себе, зробили збірку й під командою четаря Гарасимова подались просто на фронт і прибули до Бівся. Так вони й залишились у своїм полку, тобто — в нашій легіоні, і ніхто по них уже більше не приїжджав.

МИ В ПОЛКУ

Наступного дня ранком відбулася збірка цілого нашого „некрутського” куреня, разом із прибулими „вибранцями”; нами — а нас усіх було 800 вояків! — подоповнювали сотні першого й другого куреня „старої війни”. Мене призначили до 2-ої сотні поручника Романа Сушка — чета четаря Петра Франка, рій вісту-

на Миколи Лазарука: курінь же перший сотника Сеня Горука. Сотня називалась Гуцульська, бо колись — із грудня 1914 року — складалась вона з самих гуцулів, переважно з Жаб'я, хоч були в ній гуцули і з Ямного, і з Березова.

Знову почалось нове наближення молодих людей, нове товариське співжиття. Одно треба ствердити: хоч вояки — „стара війна” — силою дійсності почували себе супроти нас вищими військовою повагою і боевою загартованістю, то вони цього ніколи явно нам „зеленим” не виявляли цієї їхньої переваги. Сотника — бо ж був командантом сотні! — Романа Сушка ми всі, новоприбулі, щиро полюбили від першого погляду на нього. Був це тип правдивого босвика: говорив мало й лиш коли треба, його темні й вельми приступні очі пильно слідували за кожним стрільцем — під час збірки, звіту, вправ, — він проникав ними кожного з нас. Його накази були короткі, ясні, докладні й рішучі. Вдачі був живої, але умів свідомо втримувати себе в карбах рівноваги. Інколи здавалось, що він холодний, але таким він не був; усюди був він приявний у сотні: він жив стрільцями, стрільці жили ним. Уся сотня щиро любила його за цю його вояцьку рису, за його вояцьку поставу. Для „старої війни”, яка з ним перебула однорічну кампанію на фронті, — як десятник Григорука, десятник Дмитро Пижук, Дмитро Савчук, Василь Заставний, Петрусь, Панько Чортоломний, Урбан, підхор. О. Роздольський, — був він зразком вояка босвика.

Чи не третього дня постою у с. Вівсі видали нам мантилі, нові черевики, а найважливіше — так мені тоді здавалось — гострі наболі. І наступного дня ми пішли на вправи в поле. Тут сказали нам „зеленим”, що будемо стріляти до цілі; видали нам по п'ять гострих

набоїв до цього стріляння. Відстань від ціли була на 250 метрів; ціль — лежачі в розстрільній лінії фігури; стріляли й ми з лежачої постави, по п'ять стрільців на одно стріляння. За нами стояв наш сотник Р. Сушко. Перед стрілянням ще раз пояснили нам — як правильно тримати кріс під час стрілу. Почалося стріляння. Кожен мріяв бути першим стрільцем. Прийшла черга і на мене — стріляти. А я ж ніколи ще з кріса не стріляв! Між іншим, ми всі вже мали „вимріяні” манліхери, легкі кріси, а не ті важкі, однокульні „верндлі”, якими Українські Січові Стрільці в Карпатах почали війну. На команду наша п'ятка наладувала кріси й на команду кожен поклався до свого рова. На команду „Готов”, я лиш одно добре тямив: сильно притиснути кріса до кульчиці, бо, памятав я, „як не притиснеш кріса до кульчиці так, як треба, то при стрілі кріс ударяє назад і може зламати тобі кульчицю”. А тому, на команду „Стріль”, я то стрілив, але так ревно памятав за кульчицю, що забув . . . за мушку й за ціль. Стрїл пішов, як це казали тоді, Богові у вікна. Ні сили поштовху від вистрілу, ні якогось „небезпечного” удару в ключицю — я не відчув. Тому — мушка й ціль були в мене щойно від другого стрілу. Після цих вправ сот. Р. Сушко сказав, між іншими, й до мене:

— На п'ять куль ти мавш два „фольтрефери” і один вбік. Дуже добре! . .

Я мовчав, а щойно оце нині тут признаюся, що першого стрілу я не рахую, бо був він для мене: пізнавання техніки вистрілу.

Поза вправами, — на яких у першу чергу товкли з нами: наступ, розстрільна, одинцем добігати в розстрільній, і всякі інші вправи виключно боевого порядку, — у Вівсі плило веселе, на наш молодий вік веселе,

вояцьке життя. Я „голосово” сприятелювався з Григоруком, Пижуком, Заставним і іншими й ми виводили справжні вояцькі концерти.

Тоді — одно мені в мсні не сподобалось, і то вельми не сподобалось, що: який же я, до біди, вояк, як у мене заросту ще нема! А що я, виходячи з хати на війну, викрав у Тата його бритву, то я, щоб рятувати вояцьку честь, як ніхто не бачив, шкробав і тер бритвою по тих місцях на обличчі, де повинен би, нарешті, бути заріст! Надто ж у Вівсі, де була чорнявка, дочка управителя школи, яка вельми припала мені до серця. А мала вона тоді років так під 13, найбільше 14. Якось я й познайомився з нею. І одного вечора зайшов я до школи, до мешкання її батьків. Батьки привітали мене, ми всі сіли собі біля столу; подали й чай. Щось вони й питались у мене, а я, споглядаючи в чорні очі Зосі, за одно думав і одного лякався: щоб, бува, її батьки не задумали залишити нас обидвоє самих, бо, тоді, про що я повинен би з нею розмовляти? Незабаром, хтось там прийшов до кухні, батьки таки й справді — залишили нас самих! Рятую я бритву мого Тата й мою вояцьку честь — починаю я оповідати Зосі історії про нашого Цяпку! На це відчиняються бічні двері й увіходить . . . полковник Гриць Косак! Я зірвався як опарений на „позір”, а полковник:

— О-о! О-о! Стрільче! То ти до панни Зосі! Ну-ну!

— Так! Пане полковнику! — випалив я.

Він перейшов кімнату й пішов собі своєю дорогою. Але — я був вельми збентежений його появою, а Зося на це скромненько і простенько:

— Пан полковник у нас стоять на квартирі!

— А я й не знав того . . .

І більше я вже не бажав собі зустрічатись у тій хаті з ним.

Прийшов до нашої сотні і сумний наказ: сотника Романа Сушка забрали від нас. На його ж місце призначили четаря Юліяна Нестайка. В цілій сотні заляг прикрий смуток по Р. Сушкові. Ніхто й не був проти нового нашого сотенного, всі знали, що він був добрий старшина вишкільник, що веселої вдачі, але за Р. Сушком сумували, бо з ним стара війна зжилася у важких боях на фронті, знали й любили його як відважного вояка. Не знали ще цих прикмет у нового сотенного. На збірці, на передачі сотні, при прощанні з Р. Сушком, у багатьох стрільців показалися на очах слези. Та й сам, хоч і твердий, Р. Сушко на мить відвернув від сотні очі. Але — наказ наказом: сотник Роман Сушко таки відійшов від нас.

БОЄВЕ ХРЕЩЕННЯ

Одного дня, вже з ранку, — а було це 30 жовтня 1915 року, почули ми в напрямку села Маловоди, та й узагалі по всім фронті Стрипи, безперервне кипіння бою. Ми, зелені, з неспокійним серцем прислухались цьому клекотінню й нетерпеливо ждали, що ось-ось і нам скажуть у те клекотіння іти: й у душі буяла романтика юнака, що ще не зазнав суворости бовового життя. А стара війна, що вже була закурена димом боїв, знала запахи цього диму, з твердим і глухим спокоем жартувала:

— Знову без нас там не обійдеться! Мадяри не втримують, пускають Москаля, нами латають, а потім у „беріхтах” подають, що „наступ ворога відбили гонведи”, нібито — геройські Мадяри!..

Ранком, 31 жовтня, увесь наш полк вирушив на Маловоди. На дворі гніла глибока осінь. Небом сунули сірі хмари, під ногами липке, важке, чорне болото Поділля. На фронті уперта, безперервна клекітня

і грюкіт. У селі Маловодах розкватували нас по сільських хатах. Нікого з населення тут не було, їх усіх — як і в Раківці, Соснові, Беневі, Семеківцях — виселили. На одну хату давали один рій. Наказ: суворе поготівля! Видали нам набої до крісів; кожен рій дістав призначену скількість скриньок цих набоїв, а розві повинні були роздати їх своїм підчиненим. Кликнув дижурний: по обід! Усі поспішилися із своїми мисчинами по цей обід. Ледве встигли ми зісти обід, як уже наказ: збірка тут же біля хат, із крісами розуміється, без наплечників! Наші сотні, першого куреня, стали творити лаву, як раптовно спалахнула пожежа: ціла соломянострішна хата в одну мить була огорнена полум'ям. Бронзовий, густий, їдкий і гризький дим просто звалився на нас. Стрільці, як стій, продершись крізь цей дим, кинулись кожен до своєї розвої хати, щоб винести набої й наплечники. В осінній та ще й такий понурий день, смерк учасно окутує землю. Усе в мряці, під ногами грязючище, за мрякою десь там не перестають клекотіти кулемети й кріси, а тут — дві хати догоряє. Пожежу спричинив один наш товариш, який на горіщі писав листа — може й до дівчини! — й, ідучи на збірку, забув загасити свічку. Хати догоряють, безладно тріскотять останні набої у тих хатах, а на це — дослівно: влітає наш курінний сотник Сень Горук. Наказує; збірка куреня! Ставши перед куренем, голосно кричить:

— Курінь, позір! Курінь, спочинь! Хто запалив хату?

Стрільці мовчать.

— Курінь! Хто запалив хату хай признається!

Мовчанка.

А з боку, у збірці, стояв і другий курінь і полкова орхестра, хоч вони й непричасні до вогню, що вибух-

нув у межах квартир першого куреня. Тоді курінний С. Горук, розлучений до білого, кричить:

— Курінь, позір! Курінь, напрям перед себе, бігом руш! Орchestra — грати!..

Михась Гайворонський махає, орchestra грає, а ми місимо густий і липкий чорнозем у цей сірий та понурій осінній смерк; біжимо, гомонимо, регочемо, останки пожежі нам присвічують, за горою фронтове клетотіння додає охоти до гумору й до глузування над наказом курінного. Чуємо, але всі, мов на команду вдають, що не чують наказу курінного:

— Курінь, обернись!

І біжимо даліше.

Перед нами вибігає лютий сотенний Ю. Нестайко і верещить:

— Сотня, обернись!

Наша сотня обернулася; інші ж сотні побігли даліше. Орchestra змовкла. Врешті, сотні вже ходом вернулись на попереднє місце збірки. Курінний, децю втихомирившись, повідомив нас усіх тут же, що за втрату набоїв у пожежі переведе слідство — винного покарають.

Під час нашої біготні вістун із штабу приніс курінному й подав йому кусок паперу.

Таки ще з місця збірки, сотня за сотнею, пішли ми по каву, — вечеря. Ми брали каву, а за отими смирними подільськими пагірками понад Стрипу, за селом Маловодами, наближалось до нас стрикотіння крісів та кулеметів.

За якоїсь півгодини обидва курені поринали в темні челюсти осінньої і хмарної ночі, в простір густого і монотонного лоскоту кулеметів і крісів та гуку гармат, вибухів гранатів і шрапнелів.

По яких двох годинах мішення ногами густої пітьми ночі й болота, в непроглядній темені піль, я почув, що переходимо деревляний міст. Хтось із старої війни сказав:

— Міст на Тудинці. Ми під раковецьким лісом.

Рівночасно люто засичів московський „дурний Іван” — 21 центиметровий гранат — і безсоромно шугнув у мочарище разом із своїм грізним свистом. Москалі старались розбити цей міст. Ми зробили ще добрий шмат дороги лукою, схилом горба до Тудинки, і прийшло:

— Сотня, стій! Сотня, спочинь! — А по деякому часі: Сотня, сідати!

Командував нами четар Петро Франко, командант першої чети в нашій сотні, зачоловий сотенного.

Ми сиділи, відпочивали. Понад наші голови, мов пташки, цвірінькали крісові кулі, соловем співали кулі серійного кулеметного вогню, а перед нами, в мочарища Тудинки, виючи, падали з лютим свистом гарматні московські стрільна. Нашим прикриттям, захороною, був вершок пагірка, бо цей терен понад Тудинку хвилястий. Хвилинами відгомоном доносилося до нас у цій темені, що її тут і там прорізували осяйні ракети, важке австрійське „Гура” і вриване московське „Урра! Урра!” — і завмирало.

З кожною хвилиною наближався для нас, некрутів, хресний вогонь, бій. Серце було повне непевности, неспокою, що, назовні, я виявляв спокоєм і надією, що все піде гаразд.

Стало світати — 1 листопад 1915 року.

Курінний Сень Горук наблизився до чет. Петра Франка і щось йому говорив. Петро Франко підійшов до сотні і сказав нам:

— Мені треба охотників на стежу: чотири стрільці, більше — один роввий!

Зараз же зголосився дес. Дмитро Пижук і чотири стрільці, між ними — я. Четар П. Франко взяв цей відрух у мене за відвагу, а це не була ніяка відвага, а просто — я й досі такий! — не люблю сидіти в непевності і ждати. Ми дістали наказ: обережно йти понад Тудинку в напрямку села Іщків-Розсоховатець і так перевірити наше ліве крило. Зараз же ми вирушили на цю стежу. Довкола нас джмеликами грали блукливі кулі. Ми швидко посувались вперед. На самому переді — „оком” ішов стрілець Синенький, некрут. Ми дістали густий крісовий вогонь. Ми прилягли й обережно роздивлялись по терені. Мряки вже були піднялись, чи пак — широченні простори Тудинки й очерегів Стрипи стягнули їх. Напроти нас, ізза малого горба виринув німецький старшина, а за ним декількох вояків. Пижук піднявся, підійшов до нього, привітав старшину й сказав йому, хто ми і яке наше завдання. Старшина коротко, по німецькому звичаю, рубнув:

— Наші відступають ліво-скісно. Я тут охорона крила. Москалі йдуть за нами. Вертатись із нами до нашої розстрільної.

— Я мушу знати: в яким напрямі наступає ворог! — сказав на це дес. Д. Пижук.

Німецький старшина, сотник, зупинився коло нас. Ми ще підійшли на яких двісті метрів і побачили здалеку ворожу розстрільну та її напрям. Наше завдання ми виконали: вияснили положення перед нами і напрям наступу ворога. Ми не сміли починати ніякої перестрілки. За якої півгодини спішної ходи ми були перед чет. П. Франком із звітом. Ми застали, що наші сотні вкопувались. Наша, друга сотня, на лівім крилі,

опертя на Тудинку. Проте, вкопувались в хибнім напрямі — були б дістали вогонь із ліва. Чет. П. Франко вислухав звіт і до сотні дав наказ:

— Друга сотня, увага! Ліве крило назад, — і показав точку опертя, — опір Тудинка! Кінець правого крила на місці! —

— Пане-товаришу! Що ви зробили?! — стеремкотів нервово курінний С. Горук, який, побачивши рух сотні, прибіг.

— Роблю це згідно з донесенням моєї стежі. Маю довіря, — спокійно і зимно відповів Франко.

— На вашу відповідальність! . .

— Розуміється! — докладно відповів П. Франко. І до стрільців:

— Товариші! Вкопуйтесь!

За нами, за розстрільною, стояли курінний С. Горук, його адютант Суховерський і четар Ю. Нестайко: студіювали спеціальку. На правому крилі нашого куреня, — а на лівому другого куреня, — стояв полк. Г. Косак і ще якісь із ним старшини. Засичав свист шрапнелі, а за нею у ту ж мить і гранат — гримнув недалеко гурта з нашим курінним і прикрив їх від нас синім димом: вони впали долів. Рівночасно, перед нами появились останки розбитків якоїсь німецької військової частини, а за ними, ледве вони увійшли поза нашу розстрільну, виринула зза горба лава Москалів. Франка наказ:

— Вогонь!

Ми сипнули густим крісовим вогнем. Москалі припали до землі. Франко в ту ж мить, вискочивши перед розстрільну нашої сотні, дав наказ:

— За мною — вперед! — і понісся бігом, а сотня за ним.

Ворог відкрив вогонь. Перший із нашої сотні впав найвищий ростом стрілець, із якого ми завсіди глузували, що Москаль побачить його першого, бо „ти безлично високий!” Може хотів припадок, але таке й ско-

їлось із ним. Москалі, після короткої їх стрілянини, може й спантеличені нашим раптовим і рішучим наступом, стали поспішно відступати. Ми гнались за ними. Під нашим раптовим напором, Москалі, відступаючи, досягнули лінію окопів, заметушилися у них, і, побачивши, що ми далі йдемо вперед, залишили й цю лінію окопів, яку ми опанували й стали кропити за відступаючим ворогом. На право від нас, під натиском наших сотень першого й другого куреня, Мо-

скалі відступали, а наші займали ту саму лінію окопів, у яких ми вже були.

Ще тямлю такий фрагмент із цього бою. Праворуч, біля раковецького ліса, виринула висока постать четаря Андрія Мельника, як прудким кроком ішов у наступ на переді своєї сотні, другого куреня, Дідушка.

Четар П. Франко спокійно перейшов цілу боєву лінію нашої сотні, порозоставляв стрільців біля визірних, кожному роєвому пояснив терен, положення, подав відстань ворожих ліній і сказав:

— Якщо ми зуміємо втриматись тут на лівому нашому крилі до смерку, то ми наш протинаступ виграли. Уважати, що тепер ворог у відступі, наша ж артилерія мовчить, бо вже напесвно аж у Підгайцях опинилась. Москалі ж почнуть бити по нас із гармат. Передати це на ліво й на право.

Чи була ця інформація, така довга, докладно по фронті передана, — я не знаю, але це був стиль П. Франка: спокійно, докладно, подрібно. Врешті, в нього небувале — щось пригадав собі і скоромовно:

— Двох, а то й трьох відважних стрільців на ліве крило, бо ж у цих же окопах, на ліво від нас є з нами й Москалі. Треба бути там вельми чуйними . . .

На цю важку оборону зголосились Синенький і ще двох охотників. Відійшли на сам край нашого лівого крила й там, мов кербері, стерегли доступу до нас. І на цій стійці скоїлась така собі незначна і трагічно-смішна подія. Синенький, отой 16-літній юнак, стояв на самому переді, причаївшись за виступом — за траверзою — окопу: чигав на Москаля. Але ворога не було. То він ізнудився і сповільнив свою сторожкість. Несподівано, як із-під землі, перед ним став здоровенний

та високого росту старшина московської армії — і здивовано та преспокійно запитався:

— Мальчішонка! Что же ти здесь делаєш?

А „мальчішонка” вирячив очі, але й у-млівіч схаменувся і — просто, зблизька: бабах! у цього романтика. Інші солдати, що стояли за старшиною, подались назад. Синенький із двома своїми приятелями пішли поза виступ і відкрили вогонь по відступаючих солдатах.

За цей подвиг Синенький дістав срібну медалью 2-ої кляси.

Справді, незабаром ми опинились під важким обстрілом крісового, кулеметного та гарматного вогню ворога. Проте, ми тримались і втримались, відбиваючи нашим молодим та цільним вогнем кожную спробу московського наступу на наші становища. Врешті, перед заходом сонця промовили й наші гармати, і то важкі, зпід села Соколова; ворог погамувався і припинив наступати. Смеркалось, як нам П. Франко сказав, що прибув один курінь німецького війська і з ним будемо наступати.

Ще перед смерком, праворуч від нас, дещо далше, виступив добрий курінь австрійської піхоти й, ідучи в розстрільній у двох відповідно від себе віддалених лавах, почали наступати. Москалі сипнули густим кулеметним і крісовим вогнем — лави подались назад і прилягли. Вогонь прислаб, лави знову знялись до наступу, але під сильним ворожим вогнем, знову відступили і, знову, прилягли. Наш телефоніст не втерпів і, зацікавлений цими невдатними „маневрами”, покликав телефоном сусіду з права, що це за наступ! — дістав відповідь:

— Гонвед гарум састіс наступає отак!

На це ст. стрілець Панько Чортоломний лиш широко засміявся:

— Вони герої супроти безборонних: вішати наших селян і священників та наших інтелігентів на придорожних вербах та заганяти наших людей до Талергофу...

І цих подвигів Панько Чортоломний не міг їм забути! Де лиш міг — пригадував їм за це! В цім же наступі була така картина. Темрява на деякий час огорнула поле бою, ніже однієї ракети. Чортоломний лежить у розстрільній. І чує: з однієї погранатної ями — між іншим: ями, що їх вибивав московський „Іван”, 21-центиметровий гранат, були й до 4 метрів глибини! — несеться шепіт малярської мови! Ясно — Мадяри заховались у цій ямі, щоб викрутитись від наступу! Чортоломний встав і, шваргочучи в німецькому жаргоні, налетів на це „гніздо” дезертирів, і став їх мастити прикладом від кріса куди лиш вдалось. Мадяри розбіглись, розуміється — з тим, щоб у другу яму заритися.

Зачоловий нашої сотні, четар П. Франко, ще вчинив такий дотеп. Захотів він якось спровокувати нашого сотенного четаря Ю. Нестайка, — з яким він жив у приязні, а який увесь час бою сидів у штабі куреня, — щоб він, Ю. Нестайко, прибув до нас до окопів. І задум виконав: викликав до телефону чет. Ю. Нестайка і своїм спокійно-розлізлим носовим тоном сказав:

— Пане-товаришу! З вашої сотні залишилися тут лиш недобитки. Повідомляю вас про це!...

До нас, що стояли біля нього, чет. П. Франко сказав:

— Зараз будемо мати нашого сотенного; прийде подивитись на недобитків, про які я йому доніс.

Незабаром, прибув до нас наш сотенний. Ми спокійно стояли при визірних. Він перейшов усю лінію нашої сотні, за кожним свистом кулі чи гарчання гар-

матнього стрільна схиляючись, і зрозумів, що чет. П. Франко цією сумною вісткою тільки спровокував його, щоб він бодай заглянув до своєї сотні у бою; покищо — наша сотня ще не мала таких великих втрат у людях. Перейшовши нашу розстрільну, чет. Ю. Нестайка знову не було між нами.

Ждали ми ще на прибуття нашої кухні, щоб за ввесь день зісти дещо теплого, але й вона не прибувала. Не було й надії, щоб кухня могла до нас прибути, бо наше найближче фронтове запілля мало сильніший вогонь від ворога, як ми в окопах: Москалі сподівались прибуття наших боєвих запасів, тому сильно острілювали наше запілля. То ми зіли наші „на чорну годину” харчі: суху каву й сухарики.

Коло 9-ої години вечора, 1 листопада 1915 року, курінь німецького війська, прусаки, був уже з нами в окопах. З ворожої сторони торохкотіли кулемети й кріси, а гарматній вогонь далі був спрямований на наше запілля. З ворожого боку безнастанно зносились, шипучи, осяйні ракети. Різкий германський наказ прорізав у наших окопах темряву:

— „Готові до наступу!”

Німці скинули зі себе наплечники.

— „Форвертс”! — понеслось грімко.

Одна мить — усі Німці вискочили наперед окопів.

Ту саму команду подав для сотні чет. П. Франко. Ми — забравши з собою наші наплечники — подались із Німцями в наступ. Я сильно притиснув мою іконку Божої Матері, — що була в лівій кишенці блюзки, — до серця й рішучою ходою, як і мої сусіди, ступав уперед. Час до часу, під густим ворожим вогнем, ми лягали й укопувались. Я кидав наплечник наперед себе, перед голову, а з боків обкладав його землею. Зауважив це чет. П. Франко, — який, між іншим, ніколи

не вкопувався, хіба в гарячі хвилини прилягав до землі, — і сказав до мене:

— Незла ваша вигадка, пане-товаришу!...

Ми постійно посувались вперед. Із лівого боку став нам докучати, і то погано, московський вогонь кулеметів. По деякій хвилині підсунувся до чет. П. Франка німецький старшина і чую, як каже йому:

— Даю трьох вояків моїх, а потребую ще одного вашого стрільця.

Чет. П. Франко призначив мене.

Німецький старшина коротко до нас сказав:

— Ваше завдання: розбити кулеметне гніздо зліва, яке приносить нам шкоду.

Позаду нашої розстрільної ми, хильцем, дібрались на кінець нашого лівого крила. Коли вогонь ворожих кулеметів став для нас нешкідливий, тоді ми, на самім кінці нашого лівого крила в наступі, — де йшло прикриття крила, — поклавшись долів, стали повзти до гнізда ворожого кулемету. В сяйві ракетів ми це гніздо вже бачили. На яких сто метрів перед цим гніздом, нас трьох залишилися непорушно, а один із ручними гранатами підсунувся ближче до гнізда. За декілька хвилин — коли на мить не було сяйва ракет — сильний вибух, один і другий. Вояк бігом вернувся до нас. Гніздо було знищене. Ми, під нерівним обстрілом ворога, дібрались до нашої лінії, на наші місця. Ми далі йшли вперед.

Прийшов новий наказ:

— Ціла розстрільна подається на право, щоб скрипити наш наступ на ворожий сильний опір. Тут же, на лівім крилі, залишаємось лише ми, як прикриття нашого крила.

Нас залишилось яких тридцять самих стрільців із чет. П. Франком.

І вперше, в моєму молодому житті, я відчував нечувану для мене спрагу; горіли губи, я мляскав язиком, ловлючи краплини дощу, що був почав падати.

Стало світати. Я швиденько піднявся, щоб місце змінити — бути ближче чет. П. Франка. Але я не врахував, що — крім цілого мого виряду — я увесь був пересяклий дощем і болотом, а тим самим творив я собою гідний вантаж. То я раптовно, під густим обстрілом піднісшись, у ту ж мить — саме через цей „неврахований” вантаж — і звалився на землю. На це чет. П. Франко: — А-а! Шкода хлопця!

— Ні, пане четар, я лиш дуже мокрий та ще й заболочений, то став важкий і впав! . . .

— Гарзд! Укопайтеся і вже місця не міняйте. Мусимо уважати, бо наше завдання тут вельми важне! Ми прикриваємо крило нашої розстрільної. Ви чуєте — що діється на право?

Там справді — кипіло, як у кітлі.

Зовсім розвиднілось. Перед нами побачив я московські окопи. Було ясно видно, що до цих їх окопів підходив боєвий запас людей. Була небезпека, що ворог почне наступ на нас, а розбивши нас, може заламати наступ нашого правого крила. І чет. П. Франко зараз же до стрільця, що мав сигналові ракети:

— Червоні вгору! В напрямі становищ ворога! . . .

Засичало дві червоні ракети — знак для наших гармат: бити в загрожене місце.

По нас сипнув ворог густим вогнем. Іздалека на правім нашім крилі залунало важке германське:

— „Гура”!

Пішли в рукопашний бій.

„Гура” неслось ввесь час і наближалось по лінії до нас.

Перед нами, в московських окопах, ми зауважили якесь масове пересування солдатів. Виходило — при-

готовлялись до наступу. Але, в цій хвилині загарчало в повітрі одно-друге-третє стрільно, і ще одна серія гранатів із важких ізпід Соколова, австрійських довгодульних 18 центиметрових гармат: окопи ворога були огорнені димом від вибухів.

— Ну, наш успіх — повний! — спокійно сказав чет. П. Франко.

Рівночасно, вся наша босва лінія рушила до рукопашного бою. Зірвались і ми з нашим „Гура-гура!“, що несло у ранніх мрячних просторах понад Стрипу. Москалі, розбиті цільним пострілом наших гармат і спантеличені отим „Гура“ на всій боєвій лінії, — вискакували з своїх окопів із піднесеними до гори руками.

Другого листопаду 1915 року — на нашому відтинку бій ми виграли.

Чет. П. Франко призначив стрільців, щоб збирали полонених і відставляли їх до штабу дивізії. Надійшли й наші санітарі з своїм підстаршиною, вістуном Лоевським; стали збирати поранених. Важко поранені лежали на полі, наші й Москалі, один поруч одного, як приятелі. Я підійшов до одного упалого, що був накритий „цельтою“; підняв я це покривало — це був важко поранений московський старшина.

— Чому ж ви накрились? — питаюся.

— ... щоб Австрійці не вбили мене, — з трудом відповів.

Усміхнувся я на таку відповідь. Цей старшина був, либонь, із переляканих, бо австрійські вояки взагалі не виявляли якоїсь жорстокости, надто — до противника пораненого чи полоненого. Я гукнув на санітаря вістуна Лоевського, щоб зайнявся цим пораненим.

Поле бою видалось мені сумним. Ці в легких мряках простори викликали в моїй душі нудкаве почуття. Сонце якось насильно пробивалось із небесних висот

крізь ясні тумани ранку, неначе хотіло звеселити цю земляньку нашу.

Мені здається, що психологічну картину цих боїв либонь найкраще й найправдивіше схопив на полотно Український Січовий Стрілець, мистець, хорунжий Юліян Назарак, під наголовком „Барабанний вогонь московської артилерії у Семиківцях”. Вимовна картина — смутком краєвиду!

Чет. П. Франко і я, — що його тримався, — пішли ще понад Стрипу. Час до часу їдко зашипів ворожий шрапнель, за вибухом якого уважно слідкував чет. П. Франко; мав він таку звичку, що збирав алюмінієві головки шрапнелів. Надійшли старшини штабу нашої бригади, — якої саме то я не знаю, бо наші курені належали: один до 129-ої бригади, а другий до 130-ої. Чет. П. Франко підійшов до одного з них, здав звіт і зголосив своє прізвище та старшинський ступінь, бо ніяких відзнак крізь болото, що було на однострою, не було видно. Цей дивізійний старшина штабу дав розпорядок: із останками нашої сотні відійти на Тудинку біля Раківця. Чет. П. Франко зібрав ці втомлені останки сотні, й ми відійшли на призначене нам місце.

В цих боях понад Стрипу, що тривав від 31 жовтня з ночі до 3 листопаду 1915 року, згинуло усіх тридцять дев'ять стрільців, поранених було понад сотку. Тоді ж, між іншими, згинув і підхор. Іван Берегуляк, інтелігенцією жива й талановита людина.

В ПЕРШОМУ ЗАПАСІ

Наш курінь примістили в землянках, що були вириті у високому березі, фронтом до заходу, біля того моста над Тудинкою, через який позавчора вночі ми переходили. В долині біля того берега стояли кухні. Видавали їду: після бою видавали все, що мали, щоб

стрільцеві осолодити життя. Був тут і хліб, і сухарики, і кава, і густа юшка, і мясо. Я далі відчував нестерпну спрагу; на їду й дивитись не міг. І обпився кави. Сюди-туди вештався чет. Ю. Нестайко і збирав свою сотню. Чет. П. Франко прикликав мене й до чет. Ю. Нестайка сказав:

— Цього товариша треба поставити до відзначення за босву відвагу й витривалість.

— Дуже мені мило, що маю такого вояка й краяна! — і сотенний Ю. Нестайко стиснув мені руку.

Цього представлення і цієї похвали я майже не чув, бо був я до краю вичерпаний: дві неспані ночі й наступ дались у знаки. Мене вялив неблаганий сон. Пішов я на край берега, в якому були наші землянки. Тут зайшов я до землянки, в якій стояли коні вістовиків. Запхався у темний куток під жолоб і не встиг гідно й притулитись головою до мого наплечника, що був ще мокрий із ночі, як уже заснув сном блаженних. Щойно на другий день, під вечір, виліз я із мого „готелю”. Побачив мене мій роввій — у долоні сплеснув:

— Ну, а ти де пропадав?! Та ми вже припускали, що як не дезертирував ти, то напевно у Вівсю у Зосі!

Найбільше зрадив мою появою Синенький, бо вже потерпав, що втратив приятеля: ми ж були наймолодші в сотні!

Тут, у цих землянках, простояли ми, як перший босвий запас, досить довго. Подільські заверухи завивали нас. Інколи, ранком, не хотілося й уставати — було нам так теплесенько: бували ж ми прикриті грубою верствою снігу, що крізь щілини цілу землянку заметає. Гонили нас на роботи — двигати важкі колоди сирого дерева на будову окопів. Ми всі молоді, а деякі просто дітваки, не могли подолати цієї важкої

праці. Інколи, наш силач, старший стрілець Панько Чортоломний, вибухав і заявляв:

— Та заберіть звідси цих дітей! Якесь безмилосердне розпорядження! Я за них буду робити!

Їсти давали скупенько, бодай нам молодим було за-мало. А як була заверуха, що заметала всі дороги, то достави харчів зовсім не було. Тоді ми балували, бродили снігами по полях і зпід снігу викопували змерзлі картоплі, варили їх, і їли їх, жартуючи:

— Ге-ге! ади солодке, як тісточки!

Найпоганіше дошкулював нам недостаток хліба. Тоді в Австрії уже починали відчувати брак хліба. Правда, на Мадярщині було хліба подостатком, і то з петльованої муки великі бохонці хліба випікали. Такий хліб мало населення Мадярщини і мадлярське військо. Але наші втікачі з Галичини, що втікли перед Москалями, перебуваючи на Мадярщині, такого хліба й понюхати не сміли; давали їм лише малай — кукурудзяний хліб. На фронті ж, нам воякам, не-мадьярам, давали дещо ліпший хліб, що мав домішку кукурудзяної муки.

А повз наші землянки великими хурами доставляли цей добрий мадлярський хліб для гонведів „310”, що стояли в раковецькому лісі. Але й ми мали змогу дівратись до цього доброго, смашного хліба! Чи не двічі вдалось нам набути по бохонцеві цього хліба! І дуже простим — і на воєнні часи чесним — способом! Мадьяри везли оцей Божий дар, який для нас лиш у мріях увижався, на великих хурах, що були накриті грубим накривалом, „брезентом”. На переді хури сидів погонич, а біля нього, либонь харчевий підстаршина, — обидва гідно закутані перед холодом. Хура їхала, в снігах грузнучи, поволеньки. Один із наших стрільців — із „старої війни” — тихесенько і зручно видрапувався на зад хури, гострим багнетом протинав

накривало і витягав хліб по бохонцеві та кидав його позад себе. За хурою ішли стрільці, хапали цей хліб, брали на наруччя і швиденько зникали. Інші стрільці стояли на стійці й пильнували — чи не надходить хто з чужих старшин чи й наших! Розуміється, що в таке зимно ніхто з старшин не думає непотрібно вештатись по полі. Врешті, ця операція тривала коротко і спритно та швидко, бо від нас до раковецького лісу не було далеко. Ми, інколи, потерпали, що може дійти до якогось слідства, але до того не дійшло, — як і не дійшло до слідства за спалену хату в Маловодах! — Мадяри ж далі возили цей пахучий і смашний та ситий хліб, але харчевий підстаршина, що сидів біля погонича, менше закутувався від зимна й підсміхався до стрільців, бувши певним себе: на заді мав „четверо очей” — два полеві жандарми „гонведів” уже пильнували хліб!

З цих землянок, — між іншим, вельми вигідних, бо ніякий гарматень не міг нам зробити капости — землянки були в березі лицем до заходу, а ворог був на сході, над нами ж поле! — ми перейшли до с. Соснова. Тут примістили нас ізнову в землянках понад Тудинку, від сторони села Хаток. Було тут безпечно перед ворожими гарматами, бо дальше від фронту. І харчі дещо поправились; бодай правильніше давали їсти. А в землянках було тепло, — як борсукам! — а то й задушно; під землею ж. Кожного ранку, був мороз чи ні, ми, скинувши сорочку в землянці, гологруді бігли до річки, до полонки й тут гідно мились. Чистоту в такій землянці, де капало з повали, було вогко, сиро, — годі було втримати.

Звідси нашу сотню кинули на zagrożені становища до Розсоховатець-Іщків. Тут простояли ми в окопах повні дві доби в суворім поготівлі. Сюди прибув і хорунжий Микола Креховецький, — якого після остан-

ніх боїв призначили до нашої сотні, — і, знайшовши мене, передав мені важну й „боеву” вістку:

— Пане-товаришу, вас вітає Зося з Вівсія!

Почувши це, я почервонів, бо були це для мене незрозумілі ще дівочі ласки, хоч я далі у вільних і скри-тих хвилинах скребтав бритвою місце на вуси.

По двох днях нашого постою в окопах під Розсохо-ватцем та Іщковом ми вернулись на наші квартири — в землянки над Тудинкою. Але незабаром і звідси забрали нас і розквартирували таки в селі Соснові, по ха-тах, один рій на хату, від сторони фільварку, відкіля є чудовий вид на степи Поділля, що простягаються аж до річки Серету. По цій стороні села були розміщені усі чотири сотні 1-го куреня: 1-ша сотня сотника Ро-мана Дудинського, 2-га чет. Ю. Нестайка, 3-тя поруч-ника Осипа Яримовича, 4-та сотника Зенона Носков-ського. Почали ми вести, менше-більше, нормальне воєнне життя.

Хата, в якій і я стояв на квартирі, мала дві просторі світлиці: в одній містився наш рій — вістун Миколи Лазарука, а в другій, по другому боці сіней, рій — Гриця Голинського, — славного команданта куреня смерти під Львовом, у 1918-1919 році.

Вправи відбували ми на широкому гумні, перед гарною хатою, — якогось нашого сільського богача, — у якій квартирував наш сотенний чет. Ю. Нестайко. У великій стодолі і стайні були розміщені інші чети нашої сотні.

Стали ми втішатись іще й іншими благодатями — гігієнічними, що їх, по довгих трудах і зусиллях, здо-були нам наші лікарі, в першу чергу — д-р Володимир Білосор і д-р М. Гілецький. А це — купальня та очи-щувальня одежі. Крім цього, раз на тиждень кожна сотня ходила до лікарських оглядин, що їх докладно переводили два згадані лікарі. Крім цих лікарів, бу-

ли ще в нас ось ці лікарі: А. Беляй, О. Перфецький, Роман Гаванський — якого всі приятелі кликали „здруфцьо“! — і Ярослав Солтикевич.

Між іншим не вадить згадати, що кого стрілецьтво між собою любило, того, звичайно, якое прозивало. Наприклад: уже згадуваний четар Гарасимів був для нас Нацьо, четар Осип Навроцький — Юно, Ромцьо Гаванський — „Здруфцьо“, Степан Федак — Смок, Сіменович — „Псубрат“ і так далі.

На самого св. Михайла, 21 листопада, наказ: збірка нашої чети під командою хорунжого Андрія Домарацького; збірка в повнім виряді. Маємо зайняти село Беневу, а звідти — роями виставляти застави, ліворуч від Пасік, у полі. Москалі, не витримавши гострої зими на цих степах, відступили за річку Серет . . .

Вже пізнім смерком увійшли ми до с. Бенєви. Чета розквартирувалась у двох хатах біля церкви, яка тоді ще стояла ціла. Наш рій, М. Лазарука, пішов на заставу. Ми зайняли ті ж окопи, що їх залишили Москалі. У землянці застав я гарний, великий, український пахучий та добре випечений хліб. Дехто радив мені не їсти його, бо „може бути затруєний“! Але я, поділившись цим дорогим набутком із смілим стрільцем гуцулом Кермощук, . . . не отруївшись ним, мав що їсти.

— Ще б так бербеницу сира до цього хліба! — сказав Кермощук.

— Гуцуле! нащо таке говориш? Не хліба тобі, а мамалиги й малає! — жартом докинув ст. стрілець Василь Сопель.

В степу вітер жалив морозом, аж зорі кліпали очима. Білі простори мовчально щірилися жорстокою звірюкою. Розкладати ватри — не вільно було. Наші стежі ствердили, що довкола нас ніже душі живої. Хорунжий А. Домарацький буркнув:

— Та, як Москаль утік із застави, з землянки, то ж не буде він сидіти в такі морози серед щирого степу! — і, перевіривши заставу, пішов до хати.

Над раном вітрець став сильніше подихати, а з його лютої пащі став нас жар огортати. Я на хвилину сів під залишений, засніжений полукіпок. Робилось мені затишно й добре. Прибіг до мене присадкуватий і здоровий стрілець Стах Хомяк, і, вхопивши мене за руку, потягнув ізпід полукіпка і став мною сильно крутити, швирати мною, а при тім — глузливо приговорювати:

— Притулився до полукіпка, як до мами, на свою остатну годину!

І далі танцював зі мною.

Я, по такій руханці, зовсім розігрівся. А за той час, Додюк і Кермошук винесли з землянки якісь доски і розклали ватру. До ранку ми грілись при ватрі. Кожної чверть години змінювали стійки, щоб і вони могли погрітись. За цю ватру ніхто й нічого нам не говорив, бо ж наказ був: не розкладати ніякої ватри. Прийшов день, ми відійшли до с. Беневи, а звідси відмашерували до Соснова на наші квартири.

Пополудні я вже мав гарячку. Мені сказали йти до „Першої помочі”. Тому, що гарячка підносилась, то мене зараз же відставили до „полевого шпиталю” у Маловодах. „Полевий шпиталь” — була це проста, сільська хата. В печі тріскотів вогонь, що його розклали таки самі недужі. Що горіло в печі? Бантини з хлівця, що стояв на подвірі. Зі мною — було нас чотирьох недужих. Спали ми на долівці, на соломі. На дворі почало мести і завівати снігом. Два дні до нас ніхто й не заглянув. Була там якась аспірина, якою мене щедро вгощали. Мої сошпитальники, яко же були міцніші за мене, виходили на двір, брали снігу й у печі варили каву. Кожен із нас мав запасні босві сухарики, суху каву, мясну консерву. На третій день у мене га-

рячка зовсім упала. Прийшов санітар, але не до нас у відвідини, а привів нових двох недужих. Проте, я скористав із нагоди і з цим санітаром вийшов із цього „полевого шпиталю” й до сотні вернувся. У сотні я дістав іще три дні вільного.

Часті й довгі заверухи засипали всі шляхи. Доставка на фронт відбувались із великими труднощами й перепонами. А на фронті — панував повний, мирний спокій і тиша. Команда корпусу — може й граф Лямезан, що нас вельми... „кохал”! — не забула на нас! Кожніського дня, кожному стрільцеві — лопату „на плече” й, на шляху Соснів-Вага, відгортати височенні гори снігу. Ця робота стала нашим обов'язком. Стрільці почали нарікати, воркотіти, ганьбити польсько-мадярську Австрію. Наші старшини, що всі мусіли бути з нами, включно з курінним і з командантом легіону, — слухали ці квіточки на адресу Австрії і мовчали.

Прийшло й Різдво Христа. Це свято, крім релігійного і церковного значіння, вже по традиції є дуже родинне, тепле, чуттєве. Для мене ж і для інших таких, як я, це вперше в моєму, правда ще не такому бувалому житті, це свято наближалось у таких цікавих, романтичних умовах. З Відня, від Комітету Українського Жіноцтва, почали приходити різдвяні дарунки, а з ними й листи від незнайомих нам пань. Ці листи, хоч і одностильні та однозмістовні, ці дарунки хоч і скромні, були для нас милою несподіванкою і невдаваною радістю: за нас пам'ятали!..

Прийшов і свят-Вечір. Цього дня ми не ходили відгортати снігу. День був ясний і соняшний. Синє небо і ясно-сніжний степ були без хмаринки, без скази. А прийшов вечір — забриніли зорі, міріадами на снігу заграли. Увесь наш світ, небо і степ, сповнились

тугою серця молодого стрільця — за хатою, за родиною. На всьому фронті була така тиша, що й найтвердіше серце відчувало її.

Нам видали і кращий хліб, і шоколяду, і дещо руму, і вина: в кухні наш кухар вістун Дмитро Савчук варив вареники. Кожен рій на своїй квартирі справляв собі свят-вечерю: і свічка горіла, і на покутті у хаті на . . . прічах дід стояв, і коляда — линула й линула, з серця плила, щира й тужлива, і на крилах безмежного простору у свят-Вечірній тиші вільно до Бога зносилася.

Христове Різвo пройшло по родинному, по хатах-квартирах, по стодолах. А Водохреца, Йордан, той уже відбувся при всій традиційній українській виставності. Ранком, із сяйвом сонця і при згуках нашої орхестри, в приявності обидвох куренів нашого стрілецтва, наш о. Курат, тоді о. А. Пшепюрський, освятив воду на Тудинці, біля с. Хаток. Був і монументальний хрест із леду, і штучними квітами закосичений. Це, від початку війни, було перше, велике, гуртове наше свято.

По святах, знову були заверухи, а з ними й оте відгортання отих надокучливих снігів на шляху Со-снів-Вага — знову прийшло. Так воно тривало аж до весни. На нашу радість — прийшла вчасна весна. В селі знову загомоніла молодість разом із бруньками на деревах, разом із ясно-зеленою, молоденькою травичкою у степу. Залунали співи. Гомін нових пісень став стелитись по степу. Наші барди, трубадури, сказати по нашому — кобзарі: Роман Купчинський, Льоньо Лепкий, Гриць Трух писали й компонували нові пісні з стрілецької героїки й бувальщини.

ПРЕСОВА КВАТИРА УСС

Як вже починаю згадувати стрілецьку творчість, то треба тут зупинитись і над такою стрілецькою організацією, як: Пресова Кватира УСС. Це вельми цікава установа, її історія, цікаві й творці цієї установи та її співробітники. Ми, Українці, якісь вельми нерівні. Інколи чванимось тим, чим краще й не чванитися; але, і то частіше, забуваємо зовсім за те, що є наше, добре, позитивне, твір нашого духа. Таке і з Пресовою Кваторою УСС. Без переборщення сказавши, це ж перша такого роду культурна установа в історії таких установ у Європі. За першої світової війни, 1914-1918, таких установ, та ще й на фронті, взагалі не було. За другої ж світової війни — вже були цілі міністерства, що відали справами пропаганди через літературу, мистецтво, музику, світливство в арміях — на фронті й у запіллі.

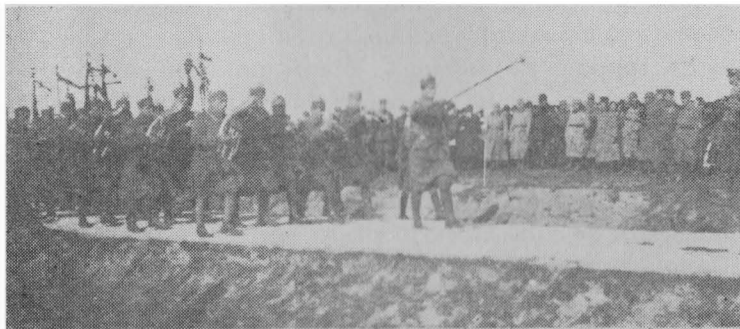
Найперша, основна думка, ще й неясно зясована про якусь таку військову, фронтову організацію в УСС забрєніла вже на початку війни в 1914 році: мистець четар Юліян Буцманюк задумав збирати історичні матеріяли серед стрілецтва для майбутньої історії стрілецтва. Це сталось у Горонді, на Закарпатті. А далі — йде чет. Гарасимів і підхор. Іван Іванець, мистець, які вже висунули думку: не заснувати б Пресову Кватиру УСС? З фронту ця ідея дісталась і до Коша, де організацією такої Кватири зайнявся підхор. Микола Угрин-Безгрішний. Цією організацією зацікавився й член Боевої Управи у Відні проф. Іван Боберський, який помагав матеріяльно і морально для її розвитку. Пресова Кватира почала діяти щораз живіше. Вже в 1915 році приїжджає з Відня у поле Осип Назарук, як кореспондент, і зпід його пера були появились та-

кі нариси: „Слідами Українських Січових Стрільців” та „Над Золотою Липою”.

Найживіше — може й найживіше за весь час цієї війни! — закипіло життя у Пресовій Кватирі УСС у 1916 році, саме в Соснові; вершком цієї діяльності був постій у Пісочній і Розвадові в 1917 році. Я буду триматись Соснова, 1916 року. В Пресовій Кватирі згуртувалась уся інтелектуальна верхівка, стрижень духовости Українського Січового Стрілецтва. Були тут мистці, поети, публіцисти, музики, різьбарі, артисти-актори, світлиці. Зібрати їх усіх — не легко воно без ніяких архівних джерел, щоб подати їхні прізвиська. З тих же, що ще залишились у пам'яті, були такі: Юліян Буцманюк, Осип Курилас, Юлій Назарак, Іван Іванець, Осип Сорохтей, Лев Гец, В. Оробець, Талпаш, В. Старчук, Розумович, Ткачук; Роман Купчинський, Льоньо Лепкий, Гриць Трух, Василь Бобинський, Микола Голубець, А. Лотоцький, В. Дзіковський, Новіна-Розлуцький, А. Бабюк, Мирон Заклинський, Р. Кузьмович, В. Кучабський, Михайло Гайворонський, Михайло Гаврилко, Іван Рубчак, Т. Мойсейович, Іван Озаркевич, В. Яцура.

Тут же зродились дві ідеї: стрілецький прапор і стрілецький однострій. Проєкт прапору, — а треба тут зазначити, що справа нашого державного прапору тоді ще не була вирішена! — ото ж проєкт прапору виконав Іван Іванець. В основу цього проєкту увійшла ідея соборности України. Тому, на прапорі УСС були злучені два герби: Києва і Галицької Землі. Тут треба ще підкреслити один важливий момент: цей прапор Українського Січового Стрілецтва мав усі прерогативи військового прапору, а саме — затвердила його Українська Національна Рада у Відні, затвердила його Боева Управа у Відні; на посвяченні цього прапору

були представники від військового міністерства з Відня, від Української Національної Ради й Босвої Управи з Відня; чину ж посвячення довершив Голова Української Католицької Церкви Митрополит Андрей граф Шептицький ЧСВВ — нині Слуга Божий — 28 жовтня 1917 року, у Розвадові біля Миколаєва н/Дн., а пра-

**Слуга Божий Митрополит Андрей гр. Шептицький ЧСВВ,
у вишколі УСС.**

поноосцем був Омелян Білинський, що був відзначений босвою срібною медалею 1-ої кляси, австрійською, і Залізним Хрестом, німецьким. Відбитку цього прапора дехто й до нині ще зберігає; її виконав мистець Ю. Буцманюк до серії карток із стрілецького життя.

Проект однострою, — спершу шапки, а далі й форма, крій цілого однострою УСС, — виготовив Льоньо Лепкий. Цей однострій увійшов у історію українського війська.

На Тудинці Осип Курилас мав свою мистецьку роботу. Він створив цілу низку портретів наших головних командантів легіону — полковника і курінних отаманів та деяких старшин чи цікавіших типів стрілецтва. Він дав цілу серію картин із стрілецького побуту.

Словом, тоді стрілецька муза розгорнула тут крила свого полету; Пегаз поривно зносився у степові простори всесторонньої творчости, а її джерелом було — стрілецьке воєнне життя. Романтика, трагедія, гумор і драма — все перепліталось у цій творчості й творило прегарну й вироблену, пережиту цілість.

Для нас фронтовиків-бобвиків, ця Пресова Кватира мала свою авреолу невхопности, а краще — недоступности. Інколи, на вправах, біля полкової управи, чи й серед стрільців на дорозі, ми бачили цих „панів”, що мали на собі знамя достойности, але ми з ними, а вони з нами не приставали. Проте, ми шанували їх, на їх адресу ніколи не впало від нас якесь згірдливе слово. Ми ж співали їх пісні, ми читали з реготами їх „Самохотника”: вони заслуговували на пошану.

Але, якось у вечірньому наказі сотенний закликав охотників Музи, ті, що „цікавляться літературою”, — як казав, — щоб вечором пішли до Пресової Кватири. Вже тоді відчувавши в серці іскру чи пак — крапельку касталлідського джерела, пішов і я туди. Увійшов я у цю хramину — звичайна сільська хата. — На столі горіла-блیمала нафтова лямпa. Зі стін якось весело споглядали портрети наших людей історії і, як не помиляюсь, карикатури-шкіци з наших стрілецьких типів. У хаті вже було глітно, гамірно, весело і тепло. Мене привітав Роман Купчинський:

- Як ся маєте, пане-товаришу! Ви зі сотні...
- Другої, першого куреня!
- Вітасмо вас!

Братія сиділа на прічах, на лавицях і на ослонах. Щиро і з захопленням оглядав я тоді й подивляв цих „аристократів-основників” цього живого, культурно-військового осередку: я був очарований цим безжурним, щиро-товариським життям цих жерців музи.

А степом, разом із ніжним шумом вітру, стелились
пісні-твори наших поетів і музиків УСС:

*„Хлопці, алярм, вже вставаймо,
вже найвищий час!
Наступають на три шляхи
Москалі на нас!”*

Чи елегійне, сумне й ніжне, що промовляло до молодого серця стрільця:

*„Видиш, брате мій! Товаришу мій!
Відлітають сірим шнурком журавлі в вирій.
Клизуть: кру-кру-кру!
В гужині умру!
Заки море перелезу крилонька зітру,
Крилонька зітру”.*

І СУМНЕ, І ВЕСЕЛЕ

Прийшли — добрі й веселі, але й сумні та для стрілецтва несподівані — зміни. Найперше, весела — наші два курені, що досі належали, один до 129 бригади, а другий до 130-ої, — злучили в одну цілість: полк УСС, що вже підлягав дивізії, якою командував ген. Блюм.

Сумна ж подія була: зміна нашого найвищого команданта. Від нас забрали нашого доброго вояка, людину з характером, амбітну, що — як то кажуть у нас — не дала собі плюнути в кашу якимсь там штабовиком, Поляком чи Мадяром, — забрали полковника Гриця Косака.

Правда, в книзі „Українські Січові Стрільці”, — В-цтва Ігоря Федева, Монреаль, 1955, перший наклад, — читаємо: „Зміну команданта УСС переведено на бажання Стрілецтва”. Це, історично, трішки не так. Найперше: в УСС панував дух братерства, товариськості;

але, аж такої демократичности, щоб на... бажання Стрілецтва зм'яняли головного команданта — такого не було. УСС — таки було військо! По-друге: нас, у 1-ім курені ніхто й не питав за цю зміну; а якби були запитались, то цей курінь отамана Сеня Горука був би заявився проти цієї зміни: нашого команданта Гриця Косака ми поважали й любили. Коротко: за

Гриць Косак — полковник УСС.

зміною були, через Бюву Управу у Відні й перевели її деякі панове — старшини з 2-го куреня — їх прізвищ нема змислу подавати — яким сильно було не подобалось, що „учитель”, без університетських студій, командує полком. Словом: українські квасики. І полковник Гриць Косак відійшов від нас.

На його місце прийшов майор А. Варивода. Стрільці зовсім присумніли. А як іще почули його вельми завстрійщену українську мову, то довгенько прихилились до нього, поки прихилились. Прийшов також до нашо-

го штабу полку новий старшина з австрійської армії — сотник О. Лесняк, який, згодом, став командантом 1-го куреня. Було нам дещо дивно — чому забрали від нас такого твердого, витривалого, прикладного вояка, яким був отам. Сень Горук? Але й сот. Омелян Лесняк не виглядав на мякого; а ще його постава, погляд очей, рішуче обличчя — будили боєве довіря серед стрільцтва. То й ніякої шемранини не було! Далі, курат о. Пшепюрський пішов до Коша, а до нас у поле прийшов о. Микола Іжак. Усі ці зміни відбулись — якщо пам'ять не милить мене — в місяці березні 1916 року.

Весела подія прийшла для нашої 2-ої сотні, 1-го куреня! Сотня була на radoщах! Нам повернули нашого сотника — Романа Сушка. Прийшли до нас і нові четові старшини: четовим 1-ої чети залишився чет. П. Франко, він же, розуміється, і зачоловий команданта сотні; четовий 2-ої чети хорунжий Андрій — приятелі кликали його: Єндрик! — Домарацький; четовий 3-ої чети хор. Софія Галечко; четовий 4-ої чети хорунжий Михайло Дорошенко. Був у нашій сотні й четар Іван Каратницький.

Наша сотня прокинулася, ожила, загомонила. Пожвавлено військові вправи, на яких учили нас нової воєнної тактики. Вправи відбувались на великій площі, майдані, що простягалась від полкової управи аж до Тудинки, до с. Хаток; тут вправляли обидва курені.

Десь у тому часі, вчасною весною, відбувся й триденний окремих вишкіл підстаршин на зразках німецького вишколу. Командантом-вишкільником цього курсу був поручник Богдан Гнатевич — твердий, неподатний, шорсткий вояк; та й він сам для себе був твердо здисциплінований. Курс, на якому був і я, закінчився з великим успіхом. Після цього курсу дістав

я перший військовий чин: старшого стрільця. Правда, під час цього курсу не обійшлося без українського скреготу: товариші пор. Б. Гнатевича, з „однієї гімназійної лавки”, не дуже хотіли підчинятися суворій, залізній, інколи — це правда — важкій дисципліні пор. Б. Гнатевича й робили йому „гімназійні” капости. За це пор. Б. Гнатевич суворо карав їх, а з ними й усіх нас, таки на площі вправ і вправами. Ми, „нетовариші” пор. Б. Гнатевича, вже самі лютилися на цих „товаришів”, бо через них і ми мусіли терпіти. Ці антидисципліні недоволенці пішли до полкового звіту на свого команданта вишколу. В цьому звіті вони потерпіли поразку: полковник А. Варивода наказав зараз же виключити їх із курсу й відповідно покарати.

Захотів наш командант дивізії, ген. Блюм, відвідати наш полк і бути приявним на полкових вправах. Увесь полк вийшов на майдан вправ. Почались вправи, в приявності дивізіонера; виводили ми різні форми вправ: чети, сотні, курені, полк. По короткім відпочинку вправи пішли далі. Врешті, захотів наш полковник почванитися справністю свого полку і закомандував нам ту вправу, що — сказати простенько — в ній пнурочком іде команда полковника до курінних, а цих до сотенних, а сотенних до четових: і чиниться рухоме поле рівномірно роздільних, одна одну криючих колюмн. Усе йшло справно і прегарно, як у Шенбруні на „гофі”! Але дійшло до нашої четової хор. Софії Галєчко. Вона ж, біднісцятко, була сильно короткозора; закомандувала:

— Чета, позір! Чета...

І гарно, до кроку назад плечима йдучи, вже мала на устах дальші негайні накази, як... гепнула у глибоку яму, яких на цьому майдані було багато, що залишились із осінніх боїв, — і щезла нам із очей! Гу-

цупля заревіла глухим сміхом-глумом, бо й не любила свого „четової“, не хотіли стрільці бути під бабою, — а сотника Р. Сушка трохи грець не вдарив. Проте, після закінчення вправ, після дефіляди перед ген. Блюмом, забажав він, — як елегантний старий штабовик! — особисто стиснути руку хор. Софії Галечко, на грудях якої сяла срібна медаля 2-ої кляси за геройство на фронті.

Для повноти картини психології стрілецтва, треба тут сказати, що найбільшої і щирої пошани — бодай у нашій сотні — зазнавали серед стрілецтва хорунжа Олена Степанівна й хор. Ганна Дмитерко. Вони обидві мали ще найбільше вояцької риски і характеру та постави. А цими прикметами не визначалась сердега Софія Галечко, хоч була вона відважна в боях, витривала і з повною посвятою — як і всі! — служила великій справі.

ВЕЛИКДЕНЬ

З небесних просторів, із свіжих та прозорозелених степів наближався до нас Великдень. Сонце все більше приносило нам своєї благодаті — тепла, за яким ми так у зимі тужили. Прийшов і Страсний Тиждень. Сотник Р. Сушко в сотенному наказі зазначив, що хто лиш бажає висповідатись, той може йти до о. Курата, який сповідатиме в stodолі, — яка служила за молитовню, — біля полкової управи. Це, за мого побуту в УСС, вперше службово закликали, — бодай тих, хто бажає, — щоб ішли виконати релігійний обов'язок. Що о. Курат між нами був, то ми це знали; ми ж не раз і бачили його біля полкової управи, з трьома золотими пасками на рукаві, але ніколи не бачили ми його на фронті, під час бою. Проте, треба бути по-блажливим для нього й таки виправдати нашого Курата: тоді поступали так усі Отці Курати в австрій-

ській армії, бо — так сказати — було таке вигідне правило. Розуміється — нема правила без виїмків. Наприклад: молодий тоді Курат о. Константин Богачевський, пізніший наш філядельфійський Митрополит, на італійському фронті служачи, саме під час бою він був серед вояків. — Тут треба б іще згадати, що й у нашій полку був один правдивий і відважний вояк, що не скривався із своєю побожністю, це — курінний сотник Сень Горук. Про нього з пошаною говорили стрільці, — і то, інколи, ті, що такі добрі почування беруть на глум! — що „наш курінний кожного вечора молиться”.

Згадаю тут іще одну, вельми важливу, з перспективи часу, психологічну обставину, якій на імя: релігія, віра в Бога і — наша інтелігенція. Хоч і спізнено — як це в нас завсіди! — відбилися і в нас галицьким відгомоном західні філософічні думки раціоналізму, радикалізму та й інші нуртуючі тоді зміни. Майже вся наша інтелігентська молодь була до релігії байдужа, якщо не ворожа: це були „попівські забобони”; або, була літепла до релігії наша молодь. „Марійських Дружин” чи католицьких „Обнов” — тоді ще не було. Щойно чи не при кінці першої війни ці здорові католицькі рухи став із запалом серед нашої інтелігентської молоді поширювати о. Йосафат Маркевич ЧСВВ. Отож, щира побожність отамана Сеня Горука була таки справді рідким і будуючим явищем серед тодішньої усієї стрілецької молоді.

На заклик нашого сотенного стрільці зголосилися до св. Сповіді. Нас усіх зібрали й під командою дес. Дм. Пижука, який також ішов сповідатись, ми пішли до згаданої стодоли. Причащались ми у Страсну Суботу.

Великдень був теплий, соняшний і такий просторий та ясний, що ота безхмарна блакить ущерть сповнила наші молоді серця. Ми — увесь полк — стояли в „каре” на нашому майдані вправ і слухали Служби

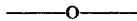
Семен Горук — курінний УСС.

Божої. Полковник А. Варивода й курінні отамани, Сень Горук і Василь Дідушок, та всі старшини штабу полку, стояли на чолі полку. На всьому фронті, пану-

вав повний мир, тиша. В селі Соколові здійсались з коминів хат спокійні димове. Село Золотники мигтіло в теплих проміннях сонця. Десь над Вагою у тиші блакитніх просторів жайворонки видзвонював славу воскреслому Христові.

Біля нашої хати-квартири, де колись стояла клуня, лежала грубою верствою розкинена солома. Висохши до сонця, солома запахла своїм притаманним — сухої стеблини — запахом. Я сів собі на тій соломі. І полинув я очима в напрямку Панталіхи по степу. Його серце, було моїм серцем. Його подихи весняного вітерця, були моїми мріями, що здійсались до білих, легеньких хмаринок і, разом із безліччю жайворонків, що безнастанно підносились у простори з піснею, летіли на щибетах цих співів. І ось, тут, уперше, засягнув мене своїм небезпечним крилом Пегаз: і в серці зажевірла іскра...

Це скоїлось на сам Великдень 1916 року.

За деякий час по Великодні нашу сотню перенесли в той кінець села Соснова, де була церква. Оживала природа з весною, прокидався і фронт. Цей кінець села щоденно був під ворожим гарматнім обстрілом. Декого з нас і поранило, декого й убило, інколи й хата згоріла. Стояли ми тут як перший боєвий запас, у постійному поготівлі. У хвилинах, коли обстрілу на наш кінець села не було, тоді ми вправляли на широкому майдані.

Серед густих і старезних лип стояла тут церква. Мала вона сильно пошкоджену гарматнім пострілом фасаду. Була вона опущена й не було кому й піклуватись нею, бо — бо як уже згадав я — усі села понад річку Стрипу були виселені; господарями сіл були кожноразово перехідні війська. Інколи, в цій церкві

відправляв Службу Божу військовий священик, Словак. Він відправляв у нашому обряді, а тому ми — як хтось хотів, і знав про цю відправу, і був вільний від служби — заходили на цю Службу Божу. Приходили сюди й інші вояки помолитись — Словаки й наші Руснаки з Закарпаття. Тут у цій церкві, було так затишно, що само серце хотіло побувати в ній, щоб помолитись.

Якось, одного дня, зауважив я, що маю високу гарячку, але я не признавався до неї. Проте, командант сотні спостеріг це в мене по моїм вигляді, й негайно відіслав мене до Першої Помочі, що була біля полкової управи. А що я не міг іти при моїх силах, то мене привели туди товариші. Поклали мене на носі. Був свіжий, весняний у зелень огорнений ранок. Я лежав і віддихав росами й синявою неба, як надлетів московський літак. Усі в селі стрільці відкрили по ньому крісовий вогонь. Літак прилетів над село, не спішучись оточив село. Врешті, лежучи горілиць на ношах, бачу блиск у сонці і свист: летить бомба. Я зажмурих очі й чекаю: упаде вона на мене? Вибух! Ну, я цілий! А в селі счинився регіт! Бомба впала до військового потребника, занепахнула й занечистила частину села!

Зараз, із іншими хорими, відставили мене хурою на село Вагу, до дивізійного шпиталю. А оцей шпиталь був таки справжнім шпиталем. Лежали тут хорі всяких австрійської імперії народів, лунали тут усякі мови. Було чистенько й пильний догляд та прихильна опіка лікарів.

Проминула гарячка — я зголосився, що відходжу до сотні, на фронт. Якийсь вояк, мій сусід по ліжку, Чех, не втерпів, щоб не поглузувати над мосю вояцькою ревністю. Це мене ні трішки не збентежило! Пригадав я собі того старого запасника, „ляндштурмака”, що — під час бою, скулений у кутку окопу — нарікав:

— Та ота війна не може скінчитись, бо як ми маємо оцих українських „фрайвіллів“, то їх напевно має й німець, і француз, і англієць та й москаль не без них! . . . А вони всі, мой, такі дурноваті, що їм лиш війни давай! . . .

П'ятого дня по відході зі сотні, я знову був у сотні. І щойно в сотні відчув я моє похоробне безсилля. Сотник сварив на мене, що я за-швидко покинув шпиталь. У серці я признавав йому слухність; на випадок відходу на фронт, я був зовсім нездатній. Але — молодість! По двох днях клигання я прийшов до сил.

— о —

На сході сизило небо, блідли зорі, біля церкви на старих липах соловейки на килимах тиші ткали останні акорди.

Наш рій тримав службу на заставі, таки в селі. На обрії сонце заграло й по степу розстелилось. І сливе одночасно — загарчали в повітрі, минаючись, наші й ворожі гарматні стрільна. Нас із застави стягнули. Незабаром прийшов наказ: збірка сотні на майдані! Поготівля!

Дует гарматній продовжувався, ми стояли в збірці і, жартуючи, ждали нового наказу. Не довго ми так ждали, як із полкової управи прибув вістун. Попрямував не до сотника Р. Сушка, а до чет. П. Франка, подавши йому клаптик білого паперу. Четовий розхилив цей папір, перебіг очима й передав його сотенному. Ми всі мовчали, наче передчуваючи: щось скоїлось! Сотенний перечитав зміст паперу, підійшов до четового й стиснув його руку. Після короткої розмови з четовим, сотенний звернувся до нас:

— Сотня, позір! Товариші! подаю вам сумну вістку: у Львові помер наш славний письменник поет, науковець Іван Франко, батько нашого пана четаря Пе-

тра Франка. Складаємо щире співчуття нашому товаришеві по зброї, панові четареві Петрові Франкові. Сотня, спочинь! Вільно! Не розходитись!..

Четар П. Франко відіхав на похорон батька. А з ним поїхали й представники полку УСС, між ними сот. Зенон Носковський. Останні часи свого життя Іван Франко прожив у Стрілецькому Захисті у Львові, де й помер.

Коли саме, в який день — 28 травня в день смерти поета чи 29 травня? — прийшла ця сумна телеграфічна вістка зі Львова на фронт, — нині, важко мені це сказати.

ВІДХОДИМО НА ФРОНТ

Припускаю, що при кінці травня 1916 року наш полк відійшов на фронт. Ми обсадили сильно розбудовані окопи. Розтяжність обсади нашого полку була від с. Беневи до „Веселої”, — назва поля. Ліве крило нашого куреня сягало до струмка, що впливав із Пасік, а праве крило, другого куреня, сягало кінця межі „Веселої”. На нашім лівім крилі, до струмка, стояла наша 2-га сотня Р. Сушка.

Тут почалась нова сторінка нашого стрілецького життя на фронті. Правду сказати: був це час для цього фронтового відтинку, від Золотник по Тернопіль, позиційної війни, просто — фронтового відпочинку. Праворуч і ліворуч від нас кипіли важкі й вирішні бої — славна офензива ген. Брусілова, — а в нас... був повний і соняшний, пахучий і степовий спокій. Наші окопи були — широкі, вигідні, з високими приспами, з вельми доступними й обрамованими визірними, що мали прикриття голови. Кожна чета мала своє схоронище — глибоке, вісім метрів під землею; а зі схоронища стремів на верху замаскований періскоп. Були й опанцерені цементом гнізда, в яких стояли готові до

стрілу кулемети, міномети й легкі гармати. Тут же, в окопах, у затильній стіні до визірних, із окремим прикритим входом були вигідні й сухі землянки; для кожної чети окрема землянка. В землянці й ув окопах не вільно було смітити; хто лиш кинув сірник чи недоурок, того наминали. Харчували правильно — вранці, вполудне, увечері. Трохи не щоденно, в саме полудне, Москалі пригадували нам, що це воєнний час: обстрілювали гарматнім вогнем наші становища, наші ж гармати зараз відповідали їм. Ми спокійно, згідно з наказом, сходили до схоронищ. Ця стрілянина виводила з рівноваги нашого телефоніста вістуну Володка Заклинського, який їдко глузував із такої форми війни:

— Чи не прикрий кацапуга! Не дасть спокійно зїсти обїду! . .

Якщо гранат розбив нам, у межах нашої сотні, котрусь траверзу, то ми негайно її направляли й долівку в окопі замітали.

Тут і там, перед окопами, пишались цвіти: мальва, купчики, чорнобривці.

Інколи, небо прибиралось у наші юні почування, у вояцьку тугу й рожевіло над степами Поділля. Хвилями плили й шуміли некошені, буйні трави степу й пахли, так сугубо пахли, що аж серце вянуло! Тоді ми преспокійно виходили на верх землянок, на поле, й починали співати. Приходила нам охота співати ось такої:

*„Ой, копав я криниженьку, копав же я дві.
Ой, любив я дівчиноньку людям не собі.
Ой, жаль, жаль серцю буде,
візьмуть її люде,
моя не буде!“*

А оте „жаль”, то співали ми його, вклавши у нього усю силу голосу і виразистости: щоб могли його почути наші брати — так ми мріяли, що вони там десь є! — аж над річкою Серетом.

Друга пісня, що її співавши на схід наші молоді почування несли, це:

*„Вже більше літ двісті,
Як козак в неволі.
Ходить понад беріг,
Викликає долі:
Гей-гей! Вийди доле із води,
Визволь мене серденько із біди!”*

Ці пісні зворушували й тих, що були безголосі, як наш сотник Роман Сушко, як четар Петро Франко, як хорунжий Михайло Дорошенко, як вістун Володко Заклинський. Бувало, стрілець Срібнак або й я виводили початкове сольо, а вони, ті безголосі, схиливши голови, в душі тужили.

Інколи, смерки сипали росами, світили зорі, тиша гралась із кониками-стрибунцями, а з над Серету й справді — приносив вітер відгомін пісні й від наших братів.

І тоді приходила туга така, що серце боліло.

Бувало й таке свято, що до нас, в окопи, приходив наш Отець Курат. І тоді, в одній із траверз, приготувляли ми йому полевий олтар, і він відправляв для нас Службу Божу. Ми слухали цієї Служби Божої, серце стояло біля Бога, а жайворонки піснями, як кадиллом, сповнювали простори, гимни Предвічному співавши. Не раз думаю й нині, згадуючи ці хвилини, й до висновку приходжу: це були одні з кращих Служб Божих, які я вислухував: Голгота була в славі сонця, у серці людини-вояка, у співі жайворонка! . .

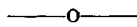
Тут на цих становищах, на фронті, відбули ми — вибрані до цього окремо з сотень — курс: кидати ручними гранатами, стріляти малими гранатами з кріса, урудувати вогнеметами. Цей курс практично відбувався у балці, на нашому лівому крилі, над струмочком, що впливає з Пасік. Інструктором цього курсу був сотник Богдан Гнатевич. Після цього курсу нам видали більшу кількість ручних гранат і вогнеметів: один вогнемет на три траверзи. Був наказ: суворіше поготівля.

А на фронті, праворуч і ліворуч, не переставав кипіти важкий бій. Москалі сильно вже натискали на Зарваницю й Вишнівчик, наші ж, покищо, з успіхом відбивали їх. На нашому відтинку був спокій.

Час до часу, вдягнувшись у теплі, пахучі смерки степу, переходив крутими й маскованими стежками-ходами поміж широчезну смугу перепон із козлів і кільчастих дротів наш відділ пробоевиків із своїм непоказним, мовчаливим, рішучим, завзятим бовбином — хорунжим Михайлом Мінчаком, що був командантом цього ж пробоевого відділу. Вони, мовчаливі, як герої з казки, поринали у високі трави степу й ішли в напрямі Пасік, а звідти, маючи забезпечені плечі, ішли скісно-праворуч у напрямі Людвиківки-Настасова-Заздрости. Не раз, у тиші ночі, серед степу счинялась пальба кулеметів, крісів і зриви ручних гранат. А над ранком цей відділ вертався з полоненими Москалями.

Не бракувало нам тут і веселих видовищ! Ось, одного ранку, ще сонце й рос не ткнулось, іще у легеньких перлах цих рос спав степ, іще жайворонки не скінчили свої вінці Богові складати, як праворуч від нас, — чи не від Бурканова! — вдарили бубни, гримнула орхестра! Як на команду, а то й — краще:

стрільці зірвалися на рівні ноги й до — визірних! Далеко, в ранішніх туманах степу, в ладі й у шику маршувала кольона війська; вже й села Людвиківки сягала. Телефони польових апаратів заграла на всій лінії нашого відтинку! Й ми довідалися, що це — пішов у добровхитний полон один повний полк піхоти, з повним складом старшин, ну і з оркестрою — Чехи! А що небувалиця була правдива, то потвердили нам наші гармати, що — хоч і пізно вже — стали по цій доладній кольоні шпарити шрапнелями.

Найбільшою радістю для мене було — іти на полеву заставу, що була висунена ген на переді, перед дротяними перепонами, з фронтом до Пасік. Пасіки, був це малий, романтичний гайок, у якому селяни мали свої пасіки. Я ж, як старший стрілець, заступник росвого, розводив на становища стійки. Любив я дуже цю могутню, святочну тишу степу Поділля! Любив я отой опянливий запах трав і цвітів степу, оте п'ятьліткання перепелів, оте глухе стукання задніми лапками обережних і чуйних зайців! А над ранком — оті холодні, чорстві, білі тумани рос, що, з напругою, сонця ждуть. А найкращі ж із цього празнику — оті приятелі мрійливої молодості: сяйво місяця й розмова зір! Вони жили, сяли, тремтіли тугою і любовю нашого серця й душі!

Інколи, в такі ночі, стрільці-гуцули, Додюк, Павлюк, Кермоцук, Лазарук, Остафійчук, — починали, нишком, співали свої побутові, гуцульські, ті ліричні пісні-коломийки. Співали, на всі лади виводили вони ці коломийки у степу, а банували за своїми горами, полонинами, ґрунями. Не переривали їм цієї їх туги й нічні полкові дижурні стежі, що звичайно складались із старшин. А якось, підійшла непомітно, як ла-

Ст. десятниця Зофія Галечко.

Українські Січові Стріль

Софія Галечко — хорунжа УСС.

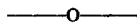
сичка, хорунжа Софія Галечко, що мала цю нічну, полкову старшинську службу; станула біля окопу-застави й слухала. По деякому часі тихо промовила:

— Ви отак співаєте собі . . . А якби так несподівано напали на вас Москалі? . .

— Ей! Ци ж вони вже такі, ади, без серця, аби їм оцес наш спів та й не сподобав си? . .

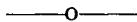
На це вона вже нічого нам не сказала. Пішла ще наперед, там перевірила стійку й відійшла.

Ще й таке годиться тут згадати. Інколи мали ми тут гарне видовище тодішньої боротьби літаків. Якось, просто на нас, надлетів московський „Муромець”. Зауважили ми його вже здалеку. Але не стріляли до нього з крісів, бо вже було заборонено стріляти до літака з кріса: для крісового вогню нелегка ціль. Майже в ту саму хвилину вилетів і австрійський „Тавбе”, мисливий літак із Ваги. Та — на наше диво! — наш літак завернув на ліве крило, на Розсоховатець-Іщків, а московський держав напрямом „Весела”-Соснів-Хатки-Вага. Ми — під гук вибуху московської бомби, що її невлучно кинув на наші окопи цей „Муромець” — ствердили, що наш мисливець . . . утік. Яке ж було мисле наше розчарування, коли ми побачили, як наш літак несподівано і швидко знявся угору й за декілька хвилин був уже над „Муромцем”; потягнув по „Муромцеві” декілька кулеметних серій і цей спалахнув полум'ям, і під грімке „гура!” всього нашого фронтового відтинку, сверловато впав над Вагою.

Ці поля, степ, села нашого Поділля понад річку Стрипу-Серет, стали для нас, Українських Січових Стрільців, дорогою воєнною пам'яткою. Та й полилось тут тієї молодой крові УСС! Це ж від вересня 1915 року до серпня 1916 на цих просторах: Бурканів, Пан-

галиха, Соколів, Золотники, Хатки, Соснів, Раковець, Семяківці, Богатківці, Бенева, Ішків, Розсоховатець — ізвели УСС важкі бої з Москалями. То й не диво, що виринула чисто українська ідея, — яка пахне помислом Льоня Лепкого! — щоб на цих полях-степу на пам'ятку цих боїв висипати високу могилу. І на семеківських полях цю могилу й були висипали. Сипали її усі сотні нашого полку, старшини й стрільці сипали; сипав її і полковник Гриць Косак. Пізніше, за Польщі демократа й „гуманістого” Юзефа Пілсудського, цю живу могилу-легенду Поляки висадили в повітря: аби свідка нашого великого минулого не було! . .

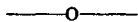

. . . Та прийшли в цю фронтову оазу дні неспокою, а то й непевности. Брусілов так на наші крила натискав, що ми вже чули, — зокрема з ліва! — гук гармат і крісовий вогонь за нами. На ті часи, що ще не знали партизанок, а на давню партизанку — берімо: Б. Хмельницького під Корсунем! — не звертали уваги чи й не всі знали її, — такий вогонь із запілля не додавав воякам, що привикли до фронтового бою, відваги. І — либонь 9 серпня 1916 смерком — прийшов наказ: бути готовим до походу. А пізнім вечором — мовчки, нишком, безгомонно подались ми на захід, напрям — через Козову на Бережани. Покидали ми ці окопи, як рідну хату! А за тією високою над Тудинкою вербою, повз яку наша сотня відступала, на грубому пні якої бузьок мав своє гніздо і, час до часу, сповняв клетотінням наше серце, — було таки банно залишати її.

Цей же тут, у Галичині, — або як це тепер безкритично, по велінні „старшого брата”, кажуть: західної України! — невеличкий шмат подільського степу був для нас маленькою картиною — повторенням просто-

рих і могутніх степів лівобережної України. Цей наш малий степ іще щільніше вязав нашу тугу до України; він вносив у наші молоді серця безмежні подихи романтики. Зокрема, ті досвітки й ранки, коли блідли зорі, день протирав очі, пташки з просоння протягали крильцятка й лапочки; коли з понад росистих туманів один по одному збивались жайворонки у гору і зо співом гнались у тихо-неткнене ранне небо сонце зустрічати; коли те сонічко — як сходило воно ясно-злате в прозорій ясності ранку — понад роси степу зазірало до кожної нашої землянки й прокидало нас із глибокого молодечого сну; або в полудне, коли ці простори сповнялись тремтінням спеки сонця, коли степ жажтів здоровим і сухим запахом трав і польових цвітів, а мушня, бджоли, джмелі так брєли, що цієї музики ніякий музика не передасть у звуки ніякого інструменту: тоді ми відчували всю велич, усю красу нашої рідної землиці. А ті ночі, та ще й місячні, та ще й у повню — це ж суцця містерія! Увесь степ — одна могутня, усеціла симфонія: перепіли, шугання борсуків і зайців, перегони ховрашків та хомяків, дзижчання коників, цвіркїт цвіркунів і безлично-настерливе, стихією надихане квакання жаб у очеретах Тудинки! А над усім — росистий, до опяніння сильний, теплий запах степових цвітів. Над степом — такі ж небесні простори з цвіркотінням зір у сьйві місяця. Степ і небесні простори — як одні могутні груди, в яких бється серце людини.

А чумацьким шляхом ходила наша туга!..

Ми відступали поволі, прилягаючи — згідно з написаними в поході — на короткі відпочинки. Нас осипали зорі-мигунці рясними сльозами. На другий день мали ми довший відпочинок на схилах пагірків на-

проти залізниці у Козовій. По двох годинах, зівши обід, подались ми в дальшу дорогу. Того ж дня увечері увійшли ми в село Потутори. Тут розквартирувались ми по хатах і стодолах. Сотник Р. Сушко назначив мене на дижурного сотні. По цілонічному й цілоденному поході сотня поринула у глибокий сон. На село прослалась тиша. Лиш вартові цю тишу якомсь крадьки переривали. Вранці, на світанку, по наказу, я збудив сотню. Поснідавши, ми подались на першу біля Потутор знеслість над річкою Ценівкою, за якою йшов залізничий шлях із Потутор на Бережани; й тут, на цій знеслості, ми стали вкопуватись. Докладно сказати: вкопувались ми під верхом горба 348, на північ від Потутор. Укопався наш курінь — перший. Грунт тут вапняково-каміністий, укопування було важке. Коло 10-ї години ранку Москалі почали острілювати нас гарматнім вогнем. Але ми вже були сьак-так укопані.

Сотник Р. Сушко підійшов до мене й повідомив мене:

— Товаришу! Вас піднесено до ступня вістуна?..

Я, гордий зовсім зрозумілою гордістю вояка, подякував за це підвищення.

— А тепер, — каже до мене сотник, — поки ще не розпочався бій, ти покладись трохи спати; по неспаній ночі тобі цей відпочинок належитьсь...

За цю „ласку” був я більше вдячний, як за вістунство, бо вже ледво молоді ноги тягав за собою. Таки зараз, тут же, зауваживши полукіпок збіжжя, я забився у гранку полукіпка й у ту ж мить я був у обіймах Морфея. Притулившись до нашої рідної землячки, я спав смашним і глибоким сном: це спала безнервна молодість у супроводі гарматніх вибухів і крісового вогню. Хто його зна? Може за мене, в коломий-

ці, що почалась, були б і забули, але недалеко від мене вдарив гранат і його вибух звалив на мене цілий полукіпок. Прокинувшись, у першу мить не знав я, де знаходжусь. Бій, що вже на добре розгорівся, опритомнив мене. Я протер очі, стріпався від землі, зірвався на рівні ноги. Заходило сонце і своїм промінням освічувало нам ворога. Шалів обосторонній гарматній

вогонь. Наші кропили густим, крісовим вогнем по московських окопах здовж залізничної лінії, що вся була в сонці. Достріл був — досконалий. Зайшло сонце — Москалі почали наступ по всій лінії. Наші окопи опинились під густим обстрілом ворожих гармат. Наші видержливо і сміло втримували сильний крісовий вогонь на наступаючих. На ліво від нас, село Жонівка, був полк австрійської 35-тки і Мадяри: ми увесь час потерпали за це крило, бо Мадяри звичайно не витримували натиску ворога. Смерк заливав поле. Смерклолось. Залягла вечірня темінь і бій ще не втихав. Стараємось не припустити Москалів до Ценівки. Раз-у-раз летять із шиїнням у гору ракети й роздирають темінь теплої, літньої ночі: в цім сяйві, куди лиш оком кинеш, із поспіхом та швидко залягають людські постаї, непорушно лежучи на полях. У нас вже є поранені та вбиті — між ними: четар І. Каратницький — гранатом убитий, а весельчак премилый гуцул із Жабя Кермощук — крісовою кулею убитий. Нараз, на ліво, заграла заграва пожежі: село Жонівка в огні. Майже рівночасно з вибухом пожежі почали на нас наступати Москалі — з заду. Ми оточені. Острах, що Мадяри пустять ворога, сповнівся. Наша сотня стала оборонятись на два боки. Спокійний у бою сотник Р. Сушко ганяє по лінії сотні й дає накази оборони. Для мого роя приносять свіжу пачку ручних гранат: Москалі з заду, прилягши в картоплинні, так близько, що боронимось лише ручними гранатами. Пожежа села Жонівки освічує увесь терен бою; Москалів прибувають усе свіжі запаси, наше коло оборони звужується. Сотник Р. Сушко подає наказ:

— Триматись! Прийде наша допомога!..

Нам дошкулювали вже лиш ворожі ручні гранати, бо вогонь гармат і крісів утих на всій лінії. Запас при-

ходив, але від с. Жонівки для Москалів, а для нас — не було видно його. Москалі знялись лавою до рукопашного бою, а в ту ж мить сотник Р. Сушко grimнув гостро:

— За мною бігом! Пробиватись!

І рвучким бігом повз наші окопи сотник рушив у сторону яруги до Потутор, пробившись разом із стрільцями через лінію оточення Москалів, які під напором розскочились. Нас декількох, що згідно з наказом лежали в боєвій лінії від сторони с. Жонівки, а тим самим опинились на задах нашої сотні, гнались за сотнею. Сильний удар у спину прикладом кріса — і я стрімголов ізвалився до окопу. Я вмлі ока зірвався на ноги — наді мною стреміли гострокінчасті московські штики, а солдати лайливо дерлися:

— Сдайошся, сукін син Австріяк!..

Сяли московські ракети. Палала Жонівка.

Я — у воєнному полоні.

В МОСКОВСЬКІЙ НЕВОЛІ

Йшов я схилом поля у напрямку річки Ценівки. Мене оточували чотирьох солдатів із спрямованими на мене штиками. Було мені невимовно сумно та й таки соромно, що я так якомсь несподівано й по-дурному попав у цю неволю — сам! Бій притих. Тут і там падали поодинокі крісові стріли. В сляві ракет і пожежі с. Жонівки я кинув очима по побоєвищі. Яка ж була моя нестримна радість, вздрівши вістуна Ромка Старчука, який був у таких же обставинах, що і я; і верещав він до мене:

— Михасю! І ти зі мною?!

Солдати, що мене вели, щось до себе заговорили, а на голос один сказав:

— Свої ж, сукіни сини!..

Ось так, полем ідучи, побачили ми, Старчук і я, і хорунжого А. Домарацького, і хор. М. Дорошенка, і підхор. О. Роздольського, і вістуну В. Ловєвського: на серці стало легше, на душі менше сорому!

— Я не сам! — подумав я.

Привели нас над річку Ценівку. Тут побачив я ще й інших стрільців із сотні Осипа Яримовича. Ми збились у тісний гурт. Хтось із наших нишком висуває таку тактику:

— Не спішитись переходити річку . . . Сушко пігнав по запас . . . Ось, леда хвилина й піде в наступ, відбивати нас . . .

Деякий час ми поволі ішли понад річку, по нашому боці, західному. Ми зволікали переходити її.

— Перехаді речку! — скомандував солдат.

— О-о! Тут глибоко! Ми цю річку знаємо! Там дальше є брід! — хтось із наших сказав.

І ми отягаючись, поволі ішли понад річку.

— Перехаді речку, сказав я! — знову зверещав солдат.

— Старший! Ідім до плиткішого місця, до броду, бо тут таки глибоко! — мяко, з тоном просьби у голосі, повторив той сам із наших.

За декілька хвилин, від села Потутор, із яруги, понеслось „гура!“. Зашипіли московські ракети. В нас блиснула надія визволення, а московський конвой усією лавою натиснув на нас і до річки просто — звалив: під натиском конвою ми опинились за річкою.

Сотник Р. Сушко таки зробив протинаступ, але нас уже не міг відбити.

Привели нас до ворожих окопів, якими деякий час ми ішли. Тут залягали солдати — перший боєвий запас. Були тут і поранені солдати, які пізнали нас у темряві. Пізнати ж нас не було важко, бо час до часу

зносились світляні ракети, що освічували все поле бою. Поранені солдати стали важко лаятись, а врешті — почали й стріляти до нас. Декількох наших, а також австрійських полонених — бо гурт цих полонених постійно зростав напливом нових із поля бою — поранено такою стріляниною на близьку, безпосередню віддаль. Врешті, ми дійшли до якоїсь великої сільської хати й перед нею нас зупинили; це було тут же за боєвою лінією. До нас вийшов високий, здоровецький старшина. Хотів він щось говорити до нас. Але в цій же хвилині австрійські гармати сипнули дворозривними стрільнями, шрапнеля-гранат, із такою силою, що він дав наказ:

— В штаб полка!

Нас стали вести глибоким ярком. Австрійські ракети освітили поле бою, „намацали” нас і, може й помилково, почали прати по нас гарматнім вогнем. Між нами знову були свіжі вбиті й поранені. Проте, ми — в суміш із солдатами конвоїрами, в повній згоді — вирвались із цієї матні у ліс, а потім на поле. На небі — до обрію доходив молодик. Понад нами ще рвались австрійські шрапнелі, а ми гвацяли в росах, ідучи полями. З усієї ширини фронту напливали до нас, меншими чи більшими гуртами, свіжі полонені. В штабі полку, серед поля, зупинили нас. Нас, УСС, було до сорок осіб. Інших, Австрійців, сягало до треста. По короткій веселій і дотепній гутірці з старшинами полкового штабу, — а були це молоді поручники й прапорчики, — нас відправили до штабу дивізії.

Зайшов молодик. Темінь огорнула поля. Втома влягла наші сили. Неспані минулі ночі, голод, мокра одежа — перейшли ж ми річку! — все це до сну морило. І, тоді, уперше в житті, я, ішовши в чвірці, тримаючи контакт із ідучими зі мною, — спав на ходу! Це був дивно смачний сон!

Пізно, вже напевно по півночі, ми прибули в якесь село, де стояв штаб дивізії. Нас, усіх полонених, поставили в лаву попід високі дерева. Хорунжий А. Домарацький висунув рішучу думку: якщо будуть питатись нас із якого полку ми є, то треба сказати ясно й не крутити; такої постави вимагає стрілецька честь! На таку поставу ми всі погодились. — Ми, УСС, свідомо стали на правому крилі лави. Не довго ми ждали, як наблизився до нас, на коні, старшина. Зсів із коня, підійшов до правого крила лави полонених, спитав:

— Полк, какой?

— Українські Січові Стрільці! — спокійно відповів хор. А. Домарацький.

Коротка мовчанка.

— Скільки вас?

— Сорок і два.

Старшина пішов далше по лаві.

Ми стояли мовчки. Підхорунжий О. Роздольський тихо сказав:

— Що з цього вийде...

— Пане-товаришу! А що може вийти, як цей старшина промовив до нас по українськи! — відповів хор. А. Домарацький.

Старшина, перейшовши перед цілим фронтом лави полонених, знову вернувся до правого крила, до нас.

— Цих сорок і двох „пленних” ти заведи... — сказав у московській мові.

Ми йшли з солдатами конвоїрами й, правду сказати, самі не знали куди нас ведуть, що з нами буде: ішли ми в непевності. Нас привели на просторе гумно якогось господарства. Солдат відчинив стодолу — ми увійшли.

— Здесь ваша квартира! — сказав нам.

Після декількох міркувальних зауваг на тему: чи добре зробили ми, признавшись якого ми полку?, ми поринули — мокрі й голодні — у глибокий, пахучий сіном у стодолі, оживний сон.

Побудили нас — уже сонце роси осушило. Ми швидко повмивались свіжесенькою водою біля криниці на подвірю. І почули команду:

— Сабірайсь! Пайдьом кушать! — наказав солдат.

Привели нас на кухню. Ми стали в чергу. Видали нам по добрій пригорщі кісткового цукру, жмінку чаю й по пів бохонця того доброго українського хліба. Й пішли ми по „кипяток”. Поснідавши, — по двох днях посту, — ми вернулись до стодолі. Незабаром прийшов до нас старшина; по його голосі ми пізнали, що це той самий, що й у ночі був коло нас, а його обличчя у темені ми не бачили. Ми поодинокі вийшли на гумно й оточили його. Він із зацікавленням приглядався нам, нашим мазепинкам-шалкам; випитував про наш полк, про його командний склад. А тому, що все це він робив без найменшого натяку на якусь „офіційщину”, то наші старшини говорили йому про все широко, докладно. По цій нашій розмові, старшина сказав нам, щоб ми були готові йти на обід. Хорунжий А. Домарацький зважився і:

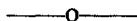
— Пане сотнику! Ми зауважили тут, що між цими сотнями австрійських полонених є й наші Українці... Не могли б ви дозволити, щоб і вони дістали децю зїсти?..

— Харашо! Канечно! Я розпоряжусь!..

Всіх полонених, що вночі привели з фронту, зібрали на вулиці у лаву. Це була комічна збиранина отієї австрійської імперії: Австрійці, Мадяри, Чехи, Словаки, Словінці, Поляки, Українці, Хорвати! Старшина наказав, щоб Українці вийшли з лави. Нас і цих Укра-

їнців із австрійських полків, повели на кухню. Тут цим новоприбулим, як і нам ранком, видали хліб і чай та цукор. Потім, усіх нас разом повели на обід. Видали нам той же самий обід, що й своїм солдатам: повний „бачок” борщу на чотирьох стрільців і по гідному шматкові мяса. По трьох днях примусового посту це був справжній пир!

З полудня повели нас у дальшу дорогу: на Підгайці!, як сказав нам наш приятель сотник. Ми знову йшли на переді кольони, яка вже нараховувала понад п'ятьсот полонених. Наш приятель сотник їхав на коні поруч нас і дещо розмовляв іще з нашими старшинами.

Над вечір ми вже були в Підгайцях. Нас, усіх, примістили в бараках. Тут — уже був інший дух, суворіший „режим”; їсти не давали нічого. Та ми, сподівавшись того, — бо ж це полон! — скупенько та оццядно харчувались хлібом і цукром, що його дістали — завдяки нашому приятелеві тому капітанові Українцеві в штабі дивізії.

Наступного дня ранком, коли сонце ялось так ясно по шляху стелилось, повели нас дальше, на Бучач. Ми, УСС, ішли на переді кольони, як звичайно. Довкола нашої кольони, на баских конях герцювали донські козаки зі списками — наші конвоїри. Хто лиш трішки, хоча б і ненароком, вихилився з кольони, в ту ж мить по його спині переїжджалась нагайка. Як же переходили ми через яесь село, то селянки виносили нам квасне чи солодке молоко, хліб, сир. Козаки не позволяли нам виходити з рядів, а все це добро виливали, по полі розкидали. Невесело воно було! Проте, ми, вже дещо вбувшись із цими славними козаками донцями, задумали між собою підступний на них плян:

чи не заспівати б якої? Один із нас, чи не вістун Ромко Старчук, що йшов у середині, дещо дальше . . . від нагайки, зважився і запитався у одного цього козака, що їхав біля нас на своїм воронім:

— Козак!

— Чево?

— Можна заспівати?

Поглянув на Р. Старчука, зміряв нас, засміявся з глумом, але сказав:

— Пой! Давай, послушаєм твайо пеніє! . . .

Ми зараз же почали задалегідь подуману пісню:

„Ой, копав я кринигеньку, копав же я дві” . . .

Козак, почувши цю пісню, аж коня зупинив. Підїхали до нас іще й інші козаки — придивляються нам, сміються дивуючись. Ми скінчили пісню, а „старший” до нас:

— А пачему ви не сказали нам, что ви рускі?

— Та не даєте й слова промовити! — сказав Р. Старчук. — Та й не рускі ми, а Українці! . . .

— Харашо, харашо! Значітся, хахли, сваї!

Далі — ми вже співали лише наші стрілецькі пісні.

Здалеку показалось село в балці. Один козак понісся своїм конем наперед, до того села. Наша кольона входила в село з великими почестями: обабіч дороги стояли селянки з молокоми, з сиром, із маслом і з хлібом. Козаки вже самі старались для нас, без виїмків — для усієї кольони — за харчі. Ми знову були ситі, ну й у суму вкладали на чорну годину!

Мало того — козаки підїжджали до співаків і приглядались: як котрийсь виглядав на втомленого, то забирали в нього наплечника й тримали ці наплечники на своїх конях.

Смерклось, коли ми увійшли в село Переволоку. В мене забилось серце — це ж уже мої рідні сторони: Переволока, Заривинці, Зелена, Рукомиш, Нагірянкa, Бучач! Ми переходили повз густу ліщину, що буйно в цім місці звисала аж до землі. Переді мною ішов ст. стрілець В. Саврій, якого батько — як не помиляюсь — був тоді помічником у переволоцького пароха. Саврій оглянувся, кинув поглядом сюди-туди і преспокійним голосом, нишком шепнув сусідам:

— Прощайте, товариші! Я пробую щастя, не хочу я полону!

І поклався, мякенько поринув у цю ліщину.

Ми мовчки пішли дальше.

Вже й Нагірянкa. На обніжках, у темряві вечора, непорушно і мовчки стояли жіночі постаті. Я не втерпів, і з гурта кольони гукнув у їх сторону:

— Косарчини! Рогатинські! Меуші! Є тут?..

Постаті заворушились, хтось голосно:

— Островерхи голос... здається...

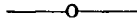
Козаки-конвоїри й на цей мій виклик нічого не сказали.

В Бучачі, привели нас до будинку народньої школи, так звана — „на бараках”. Тут, перед будинком, поставили нас у лаву й стали перераховувати нас, щоб докладно по рахунку здати тутешній військовій владі. Перерахували нас раз — замало. Рахують удруге — забагато. Перераховують утретє — знову замало.

— Ну і чорт с ним! — махнув рукою наш командант-козак, і звернувся до солдата, якому передавав нашу кольону: Підписивай!..

Цей обрахунок із нами не йшов гладко, бо наші стрільці, щоб якось латати діри по тих наших товаришах, що по дорозі втекли, раз-у-раз перебігали, щоб їх двічі порахували та щоб вийшла потрібна цифра.

Але кожен раз то забагато перебігло до нового рахунку, то замало.

З більше чи менше цікавими пригодами дійшли ми до м. Копичинець. І тут примістили нас у школі. Смеркалось, як до нас прийшли старшини московської армії. Наша кольона стояла на подвір'ї школи. Цих старшин було либонь п'ятох. Один із них розпорядився, щоб нашу кольону розмістити по клясах. Ці старшини пильно і з якоюсь окремою увагою приглядались нам, Українським Січовим Стрільцям; якби задалегідь знали про наше прибуття! Той самий старшина, що розпорядився про наше приміщення, увічливо попросив наших старшин, щоб, вигідно розмістившись у клясі, вийшли знову на подвір'я, до них. Наші старшини так і зробили, а з ними й майже всі стрільці вийшли. Зробили ми замкнений гурт, оточивши наших і московських старшин. І знову почалась інформаційно-освідомна розмова: хто ми й що ми, який устрій нашого полку, які наші старшини, в якій мові команда й накази — яка наша ціль. Ці наші, Українці, старшини московської армії, слухали нас, дивувались, зворушувались, бо нічого й не знали про існування такого легіону в австрійській армії. Ці ж старшини післали до міста солдатів, щоб повідомили діячів Українців, що є тут полонені УСС. І ще таки того ж вечора наші пані нанесли всякого добра в харчах, якими поділились ми з усіма полоненими Українцями інших австрійських полків.

На другий день ми були вже в місті Гусятині — на східному березі річки Збруч. Тут розмістили нас у старих, опущених, жидівських, — припускали ми, що на час війни опорожнених, — халабудах. Похар-

чувались ми запасовими харчами й, утомлені, поклялись спати.

Ранком, нас знову „вистроїли” в лаву, на вулиці. Стояли ми довго. Нас оглядали, приглядались нам, випитували: коли й де в полон ми дістались, якого ми полку. На чиновника, що випитував нас, назва: полк Українських Січових Стрільців, — не зробила ніякого вражіння. Врешті, наблизився цей воєнний „зауряд-чиновник” і до мене:

— Пан! Бери сумку й ходи за мною! . .

— Михайле! Тримайся! — гукнув хтось із товаришів, бо ж усі були певні, як і я, що ведуть мене на допит.

Цей чиновник, що — як пізніше я довідався — звався: Йосип Обертинський, походив із Винниці, привів мене перед великий, присадкуватий будинок, над дверима якого виднів напис: „Управління 26-го тилового етапа Юго-западного Фронта”. Увійшли ми до середини, до канцелярії. Чиновник залишив мене біля дверей, а сам пішов до другої кімнати. В цій великій кімнаті, де він мене залишив, сиділи за столами військові писарі й писали. Дехто з них споглядав на мене. Відчинились двері, у які був пішов чиновник. На порозі станув грубезний, на виду червоний, присадкуватий „надворний саветнік”. На носі у нього сині окуляри. Він, сопучи, оглянув мене й задихано гримнув:

— Ти, хто такой будеш? . .

Я мовчав, бо й не знав, що саме йому на таке запитання відповісти.

— Ну, что ти немой? — А по хвилині: Кто ти: немец, паляк, чех? . .

— Українець! — відпалив я гордо.

— Как?

— Українець! — поправивсь я на голосніше.

— Не панімаю.

На згук слова: Українець, майже всі писарі підняли від стола голови. А один із них, худощавий та лисавий, рішучим голосом пояснив:

— Ваше високоблагородіє! Їх у нас зовут мала-росами!

— Значитя, ти наш, рускій! — задоволено припечатав синьоокулярний черевань.

— Я. Українець! — поправив я його.

— Дурак, ти! — закінчив черевань і додав: Ти остайошя на етапе; будеш здесь пол мить і падмєтять...

— Ні, я йду дальше з моїми товаришами! — заперечив я.

— Что?! Не разсуждать! — крикнув черевань. — Канвой! На чердак яво! — наказав.

І мене замкнули на горищі цієї ж камениці, де й містився цей етап. Сів я на бальок та й передумую, що його робити, як мені вирватись із цієї халепи? — Аж чую похід якоїсь кольони війська і зноситься пісня, ця наша, серед Москалів допускала:

„Ой, копав я кримигеньку”...

У повній безрадності — я таки заплакав! Розлучили мене, забрали мене від моїх товаришів і друзів...

„ШПОН ТИ!”...

Пересидів я так на бальку із скуленим серцем аж до смерку. Врешті, почув я на сходах чийось ходу; хтось ішов догори. Відчинилися двері — солдат пустив до мене трьох полонених із австрійської армії, а сам відійшов собі. Я підвівся з балька. Співдрузі неволі зупинились серед горіща й стали оглядати мене. Один із них — якийсь вельми вайлуватий був! — розлізло промовив:

— Ти з якого регіменту?

— Я є УСС!

— Га?..

На це його „га”, другий вояк швидкою ходою наблизився до мене і статечним, рішучим голосом спитався:

— Що? Ви УСС?

— А вже ж! — відповів я.

— Гараську! — звернувся він до „га”, рішучим голосом наказуючи, — зараз же напхай сінник сіном, а онтой великий шильд поклади на підвищення з цегол, на нього ж сінник даш — і це буде ліжка для нашого стрільця.

Гарасько зараз же взявся за роботу.

Я підійшов ближче до цього статечного вояка й ми стиснули собі руки. В нього на комірі, було три білі зірки: цугсфірер, десятник. Пізнав я у ньому нашого, свідомого, поважного селянина. Пояснив він мені, що це горіще, це їх квартира. Он, по кутах стоять їх ліжка. Вже три неділі як проживають вони тут. Їх забрали з гурту полонених і призначили робити порядки в усіх кімнатах канцелярії етапу...

— А, оце замкнули були горіще та й нас сюди не пускали. А тепер бачу — то вони вас зачинили... А за що?..

— Та бо й мене призначили робити тут порядки, а я збунтувався й хотів іти далі з моїми приятелями...

Настала мовчанка. Вони споглядали на мене й туск мій переходив на них.

... Три дні не сходив я з горіща. Співдрузі роботу за мене виконували та й їсти мені приносили, —

— бо ми раді та щасливі, що маємо вас із нами!

А я ж спав і спав неспросипенно: висипляв неспані й недоспані ночі фронту й походу.

Четвертого дня, у полудне, коли канцеляристи йдуть на обід і на спочинок, а мої співдрузі тоді наводять лад, — скортіло й мене зійти на долину: сумління підповідало мені — йти й помагати їм у праці й не бути галапасом. Вони замітали, мили піл, пилюгу стирали, а я — по столах нипав. Біля одного стола зупинився я на довше: на ньому лежав друкований „Приказ Арміям Юго-западного фронту”, з підписом: генерал Брусілов. Не встиг я добре впялити мої зацікавлені очі в цей „приказ”, як наді мною, мов із пекельних челюстей, роздерся вереск:

— Шпіон! Ссукін ти син! Сволоч ти австріяцкая! Шпіон ти! . . .

Наді мною висів посинілий черевань, „єво високо-благородіє”, із яким, три дні тому, мав я першу розмову, і то „поучительную”, на тему: Українець — „значітса — рускій!”

Щиро сказати — я увесь похолов. У моїй істоті страшне слово — та ще й у війні! — „шпіон”, пішло відгомоном. Врешті — я ж воснний полонений! Погана справа! Хоч круть, хоч верть . . .

Я стояв і мовчав, а черевань міряв мене, сопів, кректав . . . Схопив той фатальний „приказ” і почимчикував із ним кудись у кімнати, з яких несподівано й виринув був.

Співдрузі мовчки гляділи на мене, а статечний десятник промовив:

— Та я й забув перестерегти вас . . . він тут же й живе . . . Часто сюди приходить і зорить за нами . . .

Ще деяку хвилинку постояв я, збирав думки до купи. І пішов я просто на горіще. Тут я витягнув мій наплечник, із нього вибрав білизну — одну пару носив, а другу в запасі тримав, і надягнув я на себе ще й ту запасову пару. Помацав у кишені блюзи — іконка Матері Божої є!

Увійшов статечний співдруг і запитав:

— Що думаєте робити?

— Як лиш зайде сонце, утікаю... Чи знаєте, де на Збручі є брід?..

— Ні, не знаю... але я вам поможу у вашім клопоті... До години восьмої нам вільно ходити ще по вулицях.

І дав мені на дорогу хліба й цукру, яких я й не квапився брати, аби біля мене клуночків не було.

Сидів я на бальку й крізь щілини в крівлі наполягав, натискав на сонце, аби швиденько над село Чабарівку схиялялось; а воно ж так ліниво до заходу посувалось.

Здолини почув я, що вже цокотять „щоти”: канцелярія працює. Наслухую кожен шорох іздолини. А сонце стоїть непорушно...

— Я мушу вирватись за всяку ціну!..

Так собі в сотий раз кажу.

Статечний співдруг, спозираючи крізь щілини на Божий світ, хвилюється й за мене.

Здолини далась чути важка хода... Хтось по сходах іде нагору. Виразно вичуваю, що йде по мене солдат. Відчинились двері й на порозі став солдат „запасной етапной роти”.

— Пан! — махнув бородою на мене, — тебе завут в канцелярію.

Я встав із балька й пішов надолину; солдат за мною.

— За всяку ціну я маю вирватись із матні!..

Так собі втовкмачую.

Увіходимо в канцелярію. Солдат залишає мене біля дверей, а сам іде до начальства зголосити мене. Дехто з писарів підняв від праці голову й кинув на мене недбалим поглядом.

На дверях свого кабінету з'явився пузань і гримнув:
— Вот, ета шпіон!

Голови всіх урядовців піднялись, як на команду; їх очі встромились у мене.

— Австріяцькій шпіон! — в одно лепетало „сво ви-сокоблагородіє”.

Один із урядовців, по чину фельдфебель, старший віком, худощавий, лисий, швидко кидає очима на начальство, а потім на мене. І питається:

— Что он такое сделал?..

— Как: „Что он такое сделал”? Вот, на вашем столе лежал приказ генерала Брусілова, а он его і читал! — гнівно відповів пузань.

— Пан! Так ти знаєш читать па русскі? — швидкоговоркою запитав мене фельдфебель.

Я на одну мить завагався — що йому відповісти? Але, власне, чому й не признатись, що вмю читати? — хтось неначе шепнув мені.

— Так, знаю!

— Какое училище ты кончил? — далі він питається мене.

Я мовчу.

— Ну, в какую школу хаділ? — наполягав цікавий фельдфебель, вийшовши зза свого столика.

— Та... в народню, а потім, у гімназію, — з ваганням відповідаю.

— Даже в гімназію! — І до начальства: Ваше ви-сокоблагородіє! Да какой же он шпіон? Ну знаєт па русскі, вот, лежіт запечатанная бумага на столе, он і взялся читать ся; в гімназію ж хаділ! Сказано!

Говорив він із такою настирливістю і зухвалістю, що це викликало в мене смішне здивування; а черевань, тримаючи фатальний „приказ” у руді, водив очима по всіх у канцелярії і сопів.

Фельдфебель же підійшов до мене, випхав мене за двері, сам вийшов за мною і почав:

— Слушай, пан, ти не бойсь нічаво. Не будь дураком і не делай попиткі бжжать. Єслі тебя поймают — худа тебе будет. Етава старава дурака не бойсь. Наш камендант етапа — хахол как і ти. Зафтра я пайду с табой к нему. А пока — ти валяй на чердак! Толька не удерай! Понял?..

Після такої переконливої і рішучої бесіди, я — усе таки, не з повним довірям — послухав його.

Наступного дня, від самого ранку, я нетерпеливо й непевно вижидав дальшого ходу моєї справи. Щойно біля полудня, на сходах почув я ходу. Відчинились двері — увійшов фельдфебель, і:

— Пайдьом!..

Ми увійшли до тієї для мене сумної канцелярії. А тут ми пішли до дверей, що були ліворуч, — а не праворуч, де урядував отой кербер „атеґчества”. Фельдфебель відчинив двері до кабінету команданта й увійшов до середини, а я за ним.

За широким канцелярійним столом сидів старшина, підполковник. На виду смаглявий, здоровий, із гарними невеликими вусами, свіжі й широко та ясно отворені очі; волос у нього чорнявий, вже дещо шпакуватий.

Фельдфебель став на позір і, показавши на мене, що також витягнувся як струна, сказав:

— Ваше Високоблагородіє! Вот, ето пленний, тот о катором я гаваріл вам.

— Харашо! Спасіба! — баритоновим, приємним, теплим голосом відповів командант етапу.

Фельдфебель відійшов.

Командант етапу — що звався Розенберг — обкинув мене проникливим поглядом і запитав:

— Де і як попали в полон? у бою чи самі здались?

— В бою! — відповів я рішуче. — Біля села Потутори, над річкою Ценівкою.

— Якого ви полку?

В моїй голові шибнула думка: тримай лінію хорунжого Домарацького!

— Легіону Українських Січових Стрільців!

Підполковник Розенберг відхилився від столика, і плечима сперся об спинку крісла, зміряв мене від голови до стіп.

— Як це? Хіба в австрійській армії є така формація?!

— Так, є!

— Ну, а старшини, командний склад, либонь, уже австрійські, Австрійці?

— Від хорунжого до полковника, себто, до команданта полку, Українці, — певним голосом відповів я.

І, нагадавши собі, прудким рухом руки сягнув я до бічної кишені моєї блузи — мав я декілька почтівок із світлинами: Гриця Косака, Антона Вариводи, Осипа Яримовича, Олени Степанівної, Софії Галечко, Сенья Горука, Зенона Носковського. Були ці світлини дещо знищені, — річку Ценівку переходив же я в брід! — але ще досить виразні. Ці світлини подав я підп. Розенбергові. Він став оглядати їх із неприхованим зацікавленням.

— То й ваше жіноцтво служить у цьому полку! — вельми здивовано окликнув.

Я мовчав. А він далі:

— А накази, команда, це вже хіба в німецькій мові?

— Все в українській!

— Гм...

І мовчки, приглядаючись, перекидав світлини одну по одній. Ще по декількох питаннях, звернувши мені світлини, сказав:

— Вчіться московської мови; будете працювати тут у канцелярії; порядків не будете робити.

І, незабаром, став я на працю у цій канцелярії при: „Журнал існуючих і входячих бумаг”.

Командант етапу, підп. Розенберг, ніколи більше не входив зі мною у ніякі розмови. На мої військові привіти, відповідав завжди чемно.

— 0 —

Проте, не почванюю, що належав я до тих героїв-смільчаків, щоб усім, хто лиш спитав мене, та признався, що я — Усусус! Вистачало, що всім, хто лиш питався, говорив я про моє українство. Та, бували випадки, що деяким старшинам московської армії я признавався й до Усусуства.

Берімо ще такий випадок.

Якимсь чином — либонь через мого шкільного приятеля Домініка Кришталовича, з Гусятини — довідався парох с. Чабарівки о. Льонгін Шанковський, а радше — його милі й вельми культурні діти, що в Гусятині на етапі є Усусус. І на яких два дні перед Христовим Різдом до канцелярії етапу зявився — хто?, я й до нині не знаю! І просив діловода етапної канцелярії, — отого череваня, що назвав мене шпіоном, — щоб мене пустив на свята до с. Чабарівки, до о. Шанковського. Діловод закликав мене й таке мені сказав:

— Слушай! Вот на празнік Раждєства пріглашаєт тебе в Чебаровку сємя уніятского священніка. Камєндант разрєшіл даяь тебе пропуск на чєтири дня. Пропуск ти палучіш сєйчас...

І так, опинився я у родинному оточенні тієї патріярхальної, незвичайно милої, такої доброї й культурної родини — на всі дні свят Христового Різдва. По довгих і важких місяцях фронту, а врешті — й неволі,

я — хай, що лиш на ті чотири дні! — причалив до пристані щирої, ніжної, материнської ласки побожної Пані-Матки, завсіди усміхненого й жартівливого та добродушного о. Льонгіна; між тих привітних і щирих та постійно службових їхніх дітей — Марійки, Стисі, Бузя; інші діти тоді були ще малі. У цім культурнім оточенні, і їх гостей-сусідів із інших сусідніх сіл, я зовсім забув тоді за мою неволю. Кожного дня, лиш із церкви прийшли, на співах, на святочних radoщах минав наш час.

Третього дня, на св. Степана, прийшли у гості двох старшин московської армії. Були вони знайомі родини Шанковських. Познайомили й мене з ними. Це були молоді поручники якогось там „заамурського гарматного полку”, що стояв у Гусятині. Пам’ятаю, що один із цих старшин називався Попов; був він українець, хоч московського прізвища. Та й розмовляли вони з нами лише по українськи. По обіді, у салоні йшли співи, то панна Маруся грала дещо на фортеп’яні, то веселі розмови. Я стояв біля фортеп’яну й оглядав якісь ноти, на останній сторінці яких я вичитав оголошення про твір „Кво вадіс” Генриха Сенкевича „рускаво пісателя”. Мусів я мати вельми здивоване обличчя, бо поручник Попов підійшов із усміхом до мене:

— Що це? Здивувало вас, що „русскі” мають такого письменника?

— Та вже ж! Адже він Поляк? — далі здивований питаюсь, бо — тоді, мені, юнакові з заходу — не вміщалося у голові, щоб Сенкевич та „русскій пісатель” був.

Попов розреготався на всю українську ширину. І пригадав:

— Усі ріки в московське море вливаються!

Згодом, Попов запитав мене: з якого полку я, коли й де в неволю попав, де я тепера знаходжусь. Я на

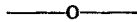
все це відповів йому щиро і ясно. І знову здивований Попов питав мене про УСС. На закінчення нашої розмови, якої ніхто не чув, Попов сказав:

— Вичуваю... Здогадуюсь... Ви напевно тужите за друзями, за вашим полком, за українським оточенням. Щось вам скажу, і то тільки вам це кажу: нікуди не важтесь утікати! І не думайте про це. Потерпіть... Це війна... Незабаром прийдуть новини... зміни. Життя стане легше й для вас...

Говорив, пророкував, якимось так загальниково, а я й не здогадувався, про що саме говорить він?

А це ж було вже 9 січня 1917 року!..

За сім неділь після цієї розмови — у Петербурзі кипіла революція.

На цьому етапі, в канцелярії, перебув я — з усякими милими й немилими пригодами — до революції; був там іще й під час революції. Щойно на наказ мого сотника Романа Сушка, з Києва, я вернувся у Галичину.

ПОВОРОТ ІЗ НЕВОЛІ

У місяці червні 1918 року я вернувся з неволі. Квартану відбував я у таборах біля міста Бродів. Там зустрів я поручника Гачкевича, УСС; там познайомився я з старшиною австрійської армії, — четар Бас; незвичайно мила й культурна людина. У цій австрійській міжнаціональній мішанині, увесь вільний час, — якого тут не бракувало, — перебували ми разом: на проходах до міста, на поля. Перепустку діставав я від пор. Гачкевича, який працював тут із окремим завданням у реєстраційному відділі. Тут, у цім таборі, зауважив я, що австрійська армія уже починає розкладатися. Наприклад, під час присяги на вірність

Австрії, — усі вояки, що повернулись із неволі, відмовляли цю присягу! — вояки, стоячи в лаві, повторяли-плели усякі нісенітні слова за старшиною, що проводив присягу, лиш не повторяли слів присяги, які він говорив. А ці бунтівники були вояки таких народів: Польщі, Словаччини, Українці з Галичини, Хорватії, Чехії.

Звідси перевезли мене до Львова й посадили на цитаделю. Тут тримали мене майже дві неділі. Дещо згодом довідався я, що там перебували вояки політично підозрілі. А далі, дали мені на руки документи до Коломиї, зголоситися у команді 24-го австрійського полку. Австрійська військова влада заходилась усіх Українських Січових Стрільців, що вертаються з полону, розкинути по австрійських полках. На моє щастя, у Коломиї, ідучи з залізничної стації, зустрів я сотника Семенюка, УСС. Вельми зрадів я ним і оповів йому мою журбу: невже не пустять мене більше до УСС? Він на ці мої острахи щиро розсміявся і... пішов зі мною до полкової канцелярії й сам усе для мене полагодив: вибрав для мене увесь залеглий „ленунг”, вояцька платня за час мого полону, виробив усі необхідні мені документи, а найважливіше — дістав для мене на три місяці „урлявбшайн” — відпустку на липень-серпень-вересень.

Дома, в Бучачі, я скинув із себе військову одягу, вона була вже вельми змаргана, й надягнув цивільну — та ще й вишивану сорочку взяв на себе. Пішов зголоситись до військової місцевої команди. Лейтнантина, що полагоджував мене, мав сильно напружені нерви. А врешті, таки вибухнув:

— Альбо войско і те вишифкі зржуціць, альбо...
— і стиснув уста.

— Півтора року я був у полоні, мій військовий однострій зовсім знищений, нового не видали. Якщо я мушу мати військовий однострій, то прошу видати мені його! — спокійно сказав я.

Лейтенантинка швирнув мені моїми документами на стіл, я ж — яко дисциплінований вояк Австрії і мешканець захопленої Галичини — „засалютував” і, зробивши „обернись”, відійшов.

Якось, у другій половині місяця вересня 1918 року, запросив мене до себе мій колишній сотенний — поручник Юліян Нестайко. Я дещо здивувався, що й він дома, на відпустці, хоч у полоні не був він. Приходжу на приходство, на Нагірянці, — його батько, о. декан Денис Нестайко, був парохом Бучача й Нагірянки, — пор. Ю. Нестайко вітає мене щиро, по-приятельськи, й просить мене до своєї кімнати, нагору. Тут, бере два крісла, тягне їх за піч, у куток; сідаємо й ведемо розмову про полон, про 1915 і 1916 роки фронту. Він говорить, а я, слухаючи й відповідаючи, міркую: ця відпустка його? це конспіративне тягнення крісел у куток? . . . Врешті, він, поправившись у кріслі, поглянувши у вікно, затиснувшись іще краще в куток, почав таке говорити:

— Маю до вас вельми важну й військового характеру справу. Може ви дещо й знаєте, може дещо вже й зачували, що ми, Українці, приготуємося і тут, у Галичині, створити нашу, українську державу . . .

Власне, я нічого не чув, але вже й я . . . вичував, що щось воно робиться. Врешті, той упадок духа — скажімо: австрійськості австрійської армії, що я його бачив і чув у таборі під час моєї кватранти, — був вельми вимовний і пророчив багато дечого. Але — мовчав. На цю мову пор. Ю. Нестайка в мені серце живіше забилося, я спалахнув у моїй душі чимось новим, великим, для мене несподіваним і небувалим!

— І ми мусимо приготувитись до збройного виступу, — продовжував пор. Ю. Нестайко, — коли на це прийде згори наказаний час, і перебрати владу у наші руки. До цього треба нам мати своїх хлопців, по військовому вишколити їх, і треба нам зброї. Найперше, треба підшукати відповідних хлопців і зорганізувати босві відділи. Треба й вояків Українців, що є дома на відпустці, або тих, що служать тут у Бучачі, притягати до нашої організації. Покищо поручаю вам організувати ці відділи з цивільної молоді. Приймайте до організації певних людей, краще — менше їх, а добрих і певних.

Говорив він тасмним тоном, півголосом, а ця його мова входила в мою істоту, як дивна казка, що мала статись дійсністю. Я подав йому перших членів цієї організації, переважно моїх шкільних приятелів. Спитався я його — чи не проникнути б на село: Трибухівці, Жизномир, Сороки. Він відповів, що про це вже є постанова, є й люди, які мають це завдання виконати. Ми розійшлись, порозумівшись, що до нього приходжу рідко і тільки у важних та конечних справах.

Марилось мені, що робота піде гладко, але дійсність була тверда. Уся молодь — здорова й здатня була при війську. Треба було вибирати зпоміж інвалідів, нездатніх до війська. Для прикладу: мав я шкільного приятеля Н. Н., якого через недугу очей не взяли до війська. Я зобережна, натякнувши йому в чому справа, спитався його — чи не схотів би й він пристати до такого гурту. Він, із вдячності, що за нього ще памятаю, аж обняв мене, давши на моє передложення свою згоду. Був він найщасливіший під сонцем, що він іще чогось вартує, що й він діждався бути вояком. Був він одним із найкращих членів нашого відділу. Його імя й прізвища, як і інших членів відділу тут не подаю; найперше й найважливіше — ніже одно-

го з них не зустрів я тут на заході, між нами, а це може говорити й про те, що вони — як не всі, то більшість їх — можуть іще жити там! По друге — не всіх імена спамятав я; це ж уже шмат часу ділить нас від тих щасливих і великих днів. Врешті, кожен наряд у своїх змаганнях до волі має й невідомих героїв. Я й сам пригадую собі деякі фрагменти з боїв за Львів, 1918-19 рік, у яких довершували геройських подвигів сірі й невідомі вояки, імена яких пішли в забуття.

Кріси й набої до них діставали ми — вельми обережно — з полку УСС, який, із України вернувшись, по наказу австрійської військової влади, стояв тоді — від жовтня — у Чернівцях на Буковині; а Кіш УСС стояв тоді ж у Вижниці й Виженці. Перший відділ бучацьких „змовників” ночами вправляв таки біля приходу на Нагірянці, де був великий шмат подвіря й саду.

Наближався час кінця моєї відпустки. Мав я охоту вже більше не вертатись до Коша, а ждати нового дня у Бучачі. Я признався в цім моім задумі моєму командантові пор. Ю. Нестайкові. Він, передумавши справу, сказав:

— Ви мусите рахуватись із тим, що вас вяже правило, регулямін, а з ним дисципліна австрійської армії. І з кінцем вашої відпустки ви таки мусите вертатись до Коша. Надто, тутешня військова команда веде докладну евіденцію за всіма відпусниками . . .

Пригадав я собі мою розмову з тим лейтнантиною у команді міста . . .

ЗНОВУ СЕРЕД СВОЄІ БРАТІІ

У перших днях жовтня 1918 року, — чи не на два дні перед поворотом нашого полку з України до Черновець, а це було 8 жовтня, — я вже був у Коші УСС, у курені поворотців із полону, що стояв на Виженці.

Командантом цього куреня був „штрамак”, гідний вояк, але добряга і всіх друг — поручник Михайло Девосир. Для мене вже минули часи „зеленого рекрута”, я почувався старим вояком; цілий і з захопленням я поринув у життя українського вояка. Звичайно, по вправах і по навчанні, наші вечорі були зовсім вільні. Стояв я на квартирі з старшим десятником Василем Заставним і з вістуном Дмитром Савчуком. До нас заходили Яків Малаховський, мій шкільний товариш, підхорунжі д-р Осип Когут і Роман Веселовський. Ми ходили на прогульки, звичайно лише в неділі, на верхи, понад бурхливим Черемошем. Вели ми, на тодішнє моє розуміння, цікаві дискусії на політичні, вивольні теми; розуміється — найцікавіше й таки з шириною погляду говорив д-р Осип Когут. Усі ми слухали його з зацікавленням, для нас був він авторитет у справах політики. Ще частіше сходились ми всі у Вижниці, у школі, де також квартирували стрільці. Ще й не оглянулись добре між собою, як уже створився гідний гурт давніх співаків. А співати — вже було що! Репертуар нових стрілецьких пісень уже був багатий! Інколи, з подвіря школи неслась наша пісня по місті Вижниці, прибігала до Кут, Черемошем до Чорного Моря плила! Ми співали, одну по одній, безутомно і щиро, від серця: і „Маєва нічка”, і „Гей, там у Вільхівці”, і „Як з Бережан до кадри”, і „Човник хитається серед води”, і „Не сміє бути в нас страху”, і „Стрелець то в світі велій пан”, і „За рідний край, за нарід свій”.

А коли мрійник-місяць плив понад верхи вічно-зеленої Буковини, коли з кривлей прегарних, господарських, мов чічки прибраних садами й лугами хат стелились живично-пахучі димове, тоді я, на лавиці з Василем Заставним під хижою сидівши, тихо-мирно наспівував:

*„Ой, шумить, шумить та й дібровонька,
Чи негодоньку віщує?
Ой, зому ж, зому молодий стрілець
Та й дома не ногує?”*

Пісня — ніжно, добре, боляче, по-молодечому щеміла в серці! Напевно, так само, як і в серці її композитора хорунжого Романа Купчинського, щеміла.

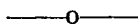
А при тім — політика далі відходила між нами: живо, з темпераментом, із молодечим поривом та й — чому ж би ні! — з суперечками.

В нашім стрілецькім марінні про недалеку волю й самостійність західної вітки України, ми, як військовики й категоріями військовими думавши, — на головного команданта нашої армії ставили й наших старшин, яких любили й поважали, як Гриця Косака, Дмитра Вітовського, Осипа Букшованого. Та й шкодували, що нема між нами ще й Романа Сушка, Андрія Мельника, що — після полону — були вже тоді у рядах Київських Січових Стрільців.

Взагалі, поворотці з московського полону, переважно з України, на власні очі бачили й революцію, і то від її перших хвилин, бачили й перші початки будови української держави, бачили як прокидався наш народ до національного життя; щойно бо прихід до влади — восени 1917 року — московських большевиків, а згодом в Україні, на лівобережжі, і їхніх прихвостнів-наймитів, — збаламутили наш нарід отими пустими кличами: „Земля і воля”, „Земля без викупу”, „Граб награвльоннос” тощо. А до того — Україна прокидалась до свого самостійного життя. То й не диво, що ми, ті поворотці, були гарячими звеличниками негайного діяння: вже й нам треба творити самостійну державу в Галичині, Буковині! А ті зпоміж нас, із ширшими обряями, тямучіші додавали: і Підкарпаття!

Надто, наприклад — я: приїхав із України, де правив гетьман. Я бачив там лад, спокій, військо стоїть на кордонах України; населення вільно їздить із місця на місце поїздами, купецтво, промисл починає оживати. Правда, інколи бентежили мій спокій оті „карательні отряди”, той бойкот гетьманського уряду, що його проголосив Симон Петлюра й Тов. Мені, західнякові, все це було незрозуміле: мати свою державу й валити її? Ми, УСС, поминувши всякі між нами політичні переконання, були щасливі, що є рідна держава. Не були ж ми гетьманці! Ми — бодай такі як я — були державники!

Уже геть згодом, я схилився — та й то не до гетьманців, (провід яких тепер, — що за парадокс! — знаходиться у руках тих, що завалили у 1918 році гетьманську державу) — а таки до монархістів. Але, з роками, з життям, пішов я за думкою св. Василя Великого, що і монарх, і президент може бути чесний, етичний, добрий провідник держави, а може бути, один чи другий, і лайдак та гнобитель народу, Церкви, держави.

Отож, усі ми знали, що... приготовляємось. Багато, й багато з тих, що були тут у Виженці, поворотці з полону, брали участь у організуванні у Краю боєвих відділів, що мали виконати в означений час „вибух”. Розуміється, ця тоді підпільна робота була оповита таємницею, але — було всім ясно, що всі УСС про це знають. Тоді, стрілець за стрільця голову був би дав, тобто — один до одного мав повне довіря; те довіря, яке нині, в першу чергу Москва, сучасний світ — знищив! Ми, нишком, ізобережна, один одному звірялись, і виходило, що кожен із нас брав участь у цій великій підготові. Такий Василь Заставний, Дмитро

Савчук, Панько Чортоломний, ці у своїй конспіративній праці були ризиковно-відважні, просто — очайдухи! І всім нам було вельми дивно: чому ми, саме тепер, сидимо в цім пречудовім, але глухім і далекім куті? Як по цілім краї — Галичині, усе готове до повстання, то чого й навіщо чекає наш військовий, а ще важніше — політичний провід? Це, для нас, була загадка . . .

І під натиском таких питань зібралось нас — як не помиляюсь — п'ятох, іще памятаю: Осип Когут, Василь Заставний, Яків Малаховський, Роман Веселовський і я — та й пішли до Кошового Отамана Никифора Гірняка, щоб нам вияснив цю загадку. Правду сказати, ми молоді, що рвалися здійснювати мрію чи пак — нашу ідею, за яку ми билися на фронті, — ішли до Кошового з наставленням: вимоги, а не з наставленням, щоб нам щось вияснював. Нам і не треба було вияснювати, бо ми вже знали, розуміється — „довірно”, — а я від д-ра О. Когута! — що в Коші була „якась” нарада старшин, наших і з австрійської армії, Українців. Про що ж саме вони радили, того ми, стрільці, не знали; але не важко було воно й догадатись. Осип Когут може й знав дещо більше про зміст і ціль цієї наради, але він нічого нам про це не говорив. Врешті, він, О. Когут, під натиском нашої гарячки — ну, і його! — негайно діяти, був організатором цієї нашої виправи до Кошового Отамана й був нашим речником: ізпоміж нас він єдиний був до таких місій уроджений: рішучість, постава, а найважливіше — відвага, стиль і ясна льогіка зясовувати наші вимоги. Словом — молодий Кікери! До Кошового пішли ми вечором, до міста Вижниці. Кошовий, побачивши нас, був дещо зніяковілий несподіваною появою перед ним цього гурта стрільців, іще й усі підстаршини. І, спо-

стерігшись, чи може й відчувши, що це не така то вже проста справа, дещо збентежено спитав:

— Панове-товариші... бажають собі?..

— Пане Отамане! — почав О. Когут. — Приходимо до вас у справі вельми довірочній і поважній. Ми є висловом стрілецтва, яке хотіло б знати — якщо можна! — причину нашої тут бездіяльності в той час, коли в краї йде велика підготовка до здійснення нашого національного ідеалу, і коли все готове, щоб цей ідеал здійснити.

Кошовий почувши цю мову, був заскочений. Може й тому став відповідати О. Когутові, тобто — нам, вельми розгублено, загальниково, розводнено; було багато слів, а нічого звязлого. А врешті — закінчив свою відповідь у своїм стилі і ясно:

— Панове товариші! Ми є військо, а не політики! Військо — це послух! дисципліна! Ми мусимо слухати! і ждати наказу! Мені й прикро, що прийшли ви до мене — правда: довірно! — саме в такій справі, в якій, на жаль, я й не можу вам нічого вияснити. Це ж уже політика, а ми — як я сказав — є військо! І цей момент: військо, ще раз підкреслюю. — А далі, в легкому тоні: Тому, панове-товариші, будьте терпеливі, все у свій час буде вияснене.

Така, менше-більше, тут ізгущена, була відповідь Кошового Отамана Н. Гірняка на наші вимоги-запити.

По таким пітійським закінченні відповіді Кошового, очі О. Когута — пригадую собі — жбурнули вогненними стрілами. Але, одна мить, і він опанувався. Не вадить тут підкреслити, що мали ті очі О. Когута вираз, як у аскета: веселий був він, то й очі його реготались радістю, а лютився він, то ті його темні очі разили, як стріли.

Вертаючись — ми всі — до Виженки, в розмові, О. Когут висунув такий здогад: що в таку важну й напружену хвилину ми, Полк і Кіш, сидимо в буковинським куті, то це мусить бути „робота” чиясь у го-

ловному штабі австрійської армії, щоб нас відсунути в цій для нас важній хвилині від нашого осередку: Львова! Наші ж найвищі військові команданти, теперішні, це здисципліновані вояки: революцію вони почнуть, і то напевно! . . . як прийде наказ!

Ми засміялись на це його слушне міркування.

Але, як ми вже почали цю справу й висунули її перед Кошовим, то послідовно мусимо довести її до якогось кінця. І О. Когут, — якого, як і всіх нас, не вдовольнила відповідь Кошового, і яка підпала нашій гострій критиці, — висунув іще таку думку: треба поїхати до Львова, до нашого політично-національного проводу й до них поставити наші вимоги у короткій і змістовній формі.

Як усе те — нині, з віддалі часу й життя — узяти під критичний роздум, то і те наше, стрілецтва, палке бажання: діяти, негайно робити переворот; і та наша виправа до Кошового Отамана, наші вимоги; його вельми на місці відповідь, — усе воно має свою льогіку, має свій змісл, голову й ноги: це ж була психо-за часу! Ми ж усі відчували, бачили, що все наставлене до великих змін.

Ми, стрільці чи й підстаршини, й у голову не клали таких зазіхань, що ми, мовляв, мусимо знати таємні постанови із старшинських нарад, передлистопадових, у Коші; та ми й не пхались до їхніх дій; але ми мали перти тоді, у той передвибуховий час, до того перевороту, як до нього перли й наші старшини — Дмитро Вітовський, Богдан Гнатевич й підхорунжий Дмитро Палійв — проти волі наших політиків.

Припускаю, що не обійшлося без того, що наші старшини полку, — не кажу, що всі, — були в порозумінні з нашими ж старшинами в Київських Січових Стрільцях. Пригадую собі, при кінці квітня 1918 року,

в Україні, на мою заяву, що бажаю увійти в склад Київських Січових Стрільців, Роман Сушко з притиском сказав мені:

— Ти вже вертайся до Галичини! І там ти є потрібний! —

Я й послухав цього наказу, вернувшись.

ПРИЙШЛА ДОВГОЖДАНА НТЧ

Проминули декілька днів.

На буковинському світі стояла чудова осіння погода. Але, дивно — і те сонце в небесах, і та безмежня синява осіннього неба, що купалося в шумах Черемоша й простягалося на зелених верхах Буковини, і ті коси кукурудзи, що звисали попід стріхи гуцульських хиж, — усе носило в собі мовчазну тайну несподіваного. А оте „несподіване” мозолило наші серця неспокоєм, молодим неспокоєм.

Осип Когут, порозумівшись із ще ширшим колом стрілецтва, — що заносило, як нині подумаю, на „чорну раду” в малих розмірах! — уже приготавлявся їхати на „шварц” до Львова, . . . як прийшло оте несподіване: ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 року! Повстала самостійна Західня Область Української Народньої Республіки. Власне, ніякого перевороту у Вижниці й не було — стояв же тут Кіш УСС! Хіба, деяким відважнішим і здуфалим та визивним, хоч вельми милим польочкам, УСС з усміхненою чепурністю здіймали біло-червоні кокардки з їхніх блюзочок. А цей наш відрух був зовсім виправданий: ми ж століття ждали на волю для жовто-блакитного кольору й тону!

Стрілецтво, у Вижниці й у Виженці, загомонило! Запалали серця, засяли очі, серце радістю щеміло! Прийшло спонтанне і щире захоплення волею! А що в УСС — хоч і були такі, що належали до своїх пар-

тій, були всяких напрямків, то. — може й дивно, — не було ніякої партійної ворожнечі. Всі ми були війсьсько, що мало одну-єдину ціль: самостійна Держава України! І — переворот іще більше зцілив нас, бо ціль наша була осягнена. Правда, інтелігентний загал стрілецтва був свідомий того, що йде до поражунку з Поляками, бо, врешті, самі Поляки й перли до того поражунку.

Ще того ж дня, 1 листопада, ми дістали приділ набоїв, одяги й харчі. І наш курінь — поворотці з полону — під командою пор. М. Девосира виїхав на Львів, розуміється — через Коломию. По дорозі, у Снятині, затримали нас: помогти розбродіти австрійський 13-тий полк мазурів, що ідуть із України, і ніде, по дорозі, не дали себе розбродіти. На це пор. М. Девосир спокійно сказав:

— Добре! Ми допоможемо їм розбродітись! Думаю, що Снятин буде для них крапка! . . .

Згідно з наказом, встановили гармати, з прицілом: на рейки, у відповідні місця; обабіч залізничного шляху розставили кулемети: курінь був готовий до зустрічі з упертим полком мазурів. Ми нетерпеливо ждали прибуття цього поїзду. Все це діялось — пригадую собі докладно — 2 листопада перед вечором. Подали відомість, що поїзд наближається до стації: усі готові до бою. Засвістав паровіз поїзду впертого полку мазурів: поїзд, як мариво їхав, не думаючи зупинитись, хоч його команда знала, що в Снятині має зупинитись. Поїзд зрівнявся зі стацією. І в ту ж мить — гримнули гармати: перед паровозом вибухнули гранати. Гостро заскреготіли колеса — поїзд зупинився. Рівночасно — застрикотіли наші кулемети й кріси — короткою серією. Тиша. По хвилині тієї тиші до поїзду наблизились наші старшини з пор. М. Девосиром: на роз-

мову з командантом цього божевільного транспорту. Умови — короткі:

— Негаймо скласти всю зброю; також і старшини! Як ні, то всіх пересічемо картачами й кулеметами, що й дихнути вам не дамо! — сказав пор. М. Девосир і поправив чорну повязку на оці, що його утратив в боях під Галичем у 1915 році, а здорове око блиснуло залізною рішучістю.

За декілька хвилин мовчанки й тиші, з вікон вагонів почали викидати кріси й кулемети, старшини викидали револьвери. Наші стрільці почали відчіпати вагони-площини з гарматами й набоями, що були з задку поїзду.

13-тий полк уланів, що складався з самих мазурів, був нарешті роззброшений. Добро зрабоване в Україні ми відібрали у них. Харчів залишили їм лиш на дорогу до Кракова, куди вони й прямували.

В цю ніч, із 2 на 3 листопада, ми поїхали далше на Львів! А 3 листопада, пополудні, ми вже були в селі Старе Село. Тут ми й вивантажилися. Командантом стації Старе Село й начальником постачання фронту був сотник Осип Навроцький, в УСС його звали „Юно”. Був це старшина всюди приявний, невсипущий, ревний у своїх обов'язках, точний. Наші стрільці тримали тут, на цій стації, службу біля безліччі поїздів із харчами, одягом і всякими набоями.

Перед полуднем, 6 листопада, ми, під командою пор. М. Девосира подались на фронт. Завдання було: здобути стацію Перзенківку, обсадити її, сусідні села опорожнити від Поляків. На переді їхала наша панцерка — з бальків дерева й піску збудована. Від села Сихова, з боєм посувались ми вперед. Перед заходом сонця ми зайняли Перзенківку. На цій стації був наш оперативний штаб цілого відтинку, від села Сокільни-

ки по Яцкову Гору. Головним командантом цього відтинку був пор. М. Девосир.

Я дістав наказ: здобути й обсадити ту частину відтинку, що лівим крилом спирається на стацію Перзенківку, а правим на Стрийський Парк, і налагодити зв'язок із нашими на Яцковій Горі. З мосю четою я це завдання виконав.

Почались бої — змінного щастя — за Львів.

Були сірі, важкі, осінні хмари, що сунули понад наші боєві лінії. Слота й дощі були акомпаньяментом наших боїв. Темрявні, неспані, довгі ночі були нашим другом. Як блиснуло, інколи, сонце в небесах, то теплом огортало нашого стрільця у його наступах на Сокільники, на Кадетську Школу, на Львів, і сили йому додавало.

Інколи, відкинувши Поляків, — які постійно і настирливо влазили, — з обидвох мостів — ті, що над залізничним шляхом Перзенківка-Львів — та прочистивши від них поле біля Кадетської Школи, я заходив до стаційного будиночку, де був осідок пор. М. Девосира. Тут діставав я від нього накази, вказівки й звідомлення про бої за Львів.

Якось приходжу тут, а мій командант пор. М. Девосир таке мені каже:

— Згідно з наказом, що його маю з Народнього Дому, зі Львова, я виготовив список тих підстаршин, що заслуговують одержати перший старшинський ступінь: хорунжого. Подав я і вас! . .

Я, дещо заскочений, хвилину подумав і сказав на це:

— Я волію бути підстаршиною з школою підстаршинською, — і як самі знаєте: доброю школою! — як старшиною без школи старшинської. А самі щиро скажіть: як ви на мене будете дивитись, на такого старшину? . .

— Товаришу! Ви ж і так виконуєте обов'язки старшини. Врешті, це ж виймовий час, повстання молодой держави, брак старшин в армії...

Пор. М. Девосир переконував, а я мого міркував.

— Ні! Як лиш можна, то оминіть мене! — наполягав я.

Командант подивився на мене своїм здоровим і веселим оком і зі сміхом закінчив розмову:

— Таких „оригіналів” небагато...

І, витягнувши шкляне око з очної ями та опустивши його до шклянки з водою, сказав:

— Воно мене пече й голова мене від нього болить, бо й сліпе око повинно мати відпочинок, якого тут... не маємо — ніхто! День і ніч служба! Та це дрібниця, аби до щасливого кінця витримати...

І подав мені останні звідомлення про бої за Львів.

— 0 —

Бої за Львів — це була моя остання служба в УСС.

Потім, у березні місяці 1919 року, призначили мене до старшинської школи. Вже в половині „турнусу”, стали ми, УСС, Василь Солодкий і я, до звіту, до команданта старшинської школи, отамана Фещура, й просили його, щоб нас, по закінченні цієї школи, відправили до нашої Бригади Українських Січових Стрільців. На це прохання — отаман Фещур згоди не дав.

— Це не є пора на сантименти! — коротко сказав.

А далі — прийшла „Група-Схід”, під командою суворого, гідного і чесного вояка, отамана Ляєра, на большевицькому фронті у Підволочиськах і околицях.

А ще далі — служба моя у 10-тій Бригаді, від Чортківської Офензиви почавши, аж до її, 10-тої Бригади, трагічного кінця, як і такого ж кінця усієї нашої Української Галицької Армії.

Віндгем, Н. Й., 2 — 19 липня 1960.

Ціна \$ 2.00